

**VILNIAUS UNIVERSITETAS
KAUNO HUMANITARINIS FAKULTETAS**

ILONA SIDERAVIČIŪTĖ-MICKIENĖ

**LIETUVIŲ KALBOS FONETIKA:
MOKOMOJI KNYGA**

KAUNAS, 2007

Ilona Mickienė

Lietuvių kalbos fonetika: mokomoji knyga

Mokymo metodinė priemonė patvirtinta Vilniaus universiteto
Kauno humanitarinio fakulteto Taryboje 2007 m. balandžio 25 d.
protokolo nr. 6

Recenzavo

Doc.dr. D. Deltuvienė (VU KHF)

Dr. L. Kaukienė (VU)

© VU KHF, 2007

© Ilona Mickienė, 2007

ISBN 978-9955-33-029-5

TURINYS

Pratarmė	5
1. Raiškos planas ir jo tyrimas	6
1.1 Fonetikos objektas	6
1.2 Kalbos garsai ir prozodiniai elementai	8
2.2 Garsų tyrimo metodai	10
2.3 Ortoepija	11
2. Artikuliaciniai ir akustiniai fonetikos pagrindai	13
2.1. Kalbos padargai ir artikuliacijos	13
2.2. Garsų akustinės ir artikuliacinės ypatybės	15
2.3. Trejopa garsų klasifikacija	17
3. Pagrindinės vokalizmo sąvokos	20
3.1. Vokalizmo klasifikacija	21
3.2. Artikuliacinė balsių klasifikacija	21
3.3. Balsių ilgumas	23
3.4. Balsių akustinės klasifikacijos pradmenys	24
3.5. Dvibalsių klasifikacija	25
4. Atskirų balsių artikuliacinės ir akustinės ypatybės	27
4.1. Žemutiniai (kompaktiniai) balsiai	27
4.2. Aukštutiniai (difuziniai) balsiai	29
4.3. Vidutiniai (nekompaktiniai ir nedifuziniai) balsiai	30
5. Atskirų dvibalsių artikuliacinės ypatybės ir jų fonologinės interpretacijos problema	32
5.1. Grynieji sutaptiniai dvibalsiai	32
5.2. Grynieji sudėtiniai ir mišrieji dvigarsiai	33
6. Pagrindinės konsonantizmo sąvokos	36
6.1. Funkcinė priebalsių klasifikacija	36
6.2. Artikuliacinė priebalsių klasifikacija	36
6.3. Akustinės priebalsių klasifikacijos pradmenys	40
7. Atskirų priebalsių artikuliacinės ir akustinės ypatybės	41
7.1. Sprogstamieji (uždarumos) priebalsiai	41
7.2. Pučiamieji (ankštumos) priebalsiai	42

7.3. Afrikatos	44
7.4. Balsingieji priebalsiai	46
8. Garsų junginių ypatybės	50
8.1. Garsų sąveika kalbos sraute. Sandūra ir jos tipas	50
8.2. Priebalsių ir balsių sąveika	51
8.3. Priebalsių sąveika	53
8.4. Priebalsių junginių tipai	59
8.5. Balsių sąveika ir balsių sandūra (hiatas)	60
8.6. Žodžio galo dėsnis (išorės sandis)	62
9. Prozodija	65
9.1. Skiemuo	65
9.2. Kirtis ir priegaidė	69
9.3. Intonacija	72
Naudota literatūra	75

Pratarmė

Mokomoji knyga skirta filologijos specialybės studentams. Ji gali būti naudinga ir vyresniųjų klasių moksleiviams, norintiems susipažinti su dabartinės lietuvių kalbos fonetikos dalykais.

Šioje mokymo priemonėje supažindinama su teoriniais bendrinės lietuvių kalbos fonetikos dalykais, stengiamasi, kad skaitytojai suprastų fonetinius procesus, vokalizmo ir konsonantizmo klasifikaciją.

Nuoširdžiai dėkoju recenzentėms doc. dr. Daivai Deltuvienei ir dr. Lidijai Kaukėnienei už pastabas, padėjusias tobulinti šį leidinį.

I. Raiškos planas ir jo tyrimas

1. Fonetikos objektas
2. Kalbos garsai ir prozodiniai elementai
3. Garsų tyrimo metodai
4. Ortoepija

1. Fonetikos objektas

Fonetika – 1. kurios nors kalbos garsų akustinių ir artikuliacinių savybių visuma; 2. mokslas, tiriantis kalbos garsų funkcijas ir jų akustines bei artikuliacines ypatybes. Terminas fonetika vartojamas ir *platesne*, ir *siauresne reikšme*. Platesne reikšme jis apima ir garsų funkcijos tyrinėjimą, kuriuo dabar užsiiminėja fonologija. Siauresne reikšme fonetika tiria tik garsų artikuliaciją ir akustines ypatybes.

Yra skiriama *bendroji* ir *konkrečioji* fonetika. Bendroji fonetika tiria apskritai žmogaus kalbai būdingus reiškinius, žmonių kalbos fonetinę realizaciją. Tik dalis fonetinių ypatybių būna visose kalbose (pvz., skirtumas tarp balsių ir priebalsių). Tai fonetinės universalijos (bendrūmai). Tačiau bendrajai kalbotyrai yra svarbūs ir rečiau pasitaiką dalykai (pvz., kai kuriose kalbose yra priebalsių, kurie tariami ne iškvėpiant, o įkvėpiant orą). Konkrečioji fonetika tiria tam tikros kalbos ar tarmės garsinę sandarą. Ji dar skirstoma į aprašomąją arba sinchroninę ir istorinę arba diachroninę. Aprašomoji fonetika tiria tam tikro laikotarpio kalbos garsinę sistemą, o istorinė – kalbos garsų ir jų sistemos evoliuciją, kitimą. Aprašomoji fonetika, objektyvias garsų ypatybes tirianti specialiais eksperimentiniais metodais bei prietaisais, vadinama eksperimentine.

Knygelėje bus aptariama *konkrečioji aprašomoji* fonetika. Čia jos objektas suprantamas kaip lietuvių bendrinės kalbos garsinė sistema.

Lietuvių bendrinė kalba susiformavo pietinių vakarų aukštaičių tarmės pagrindu, todėl jos garsinė sistema iš esmės

atitinka šią tarmę, nors kai kuriais dalykais ir skiriasi, pvz., šie aukštaičiai taria *gyvėt, matīt*, o bendrine kalba tariama *gyventi, matyti*. Kadangi bendrine kalba dabar kalba daugelis žmonių, kuriems ši tarmė nėra gimtoji, todėl bendrinės kalbos tartyje yra nemažai svyravimų.

Be bendrinės kalbos, dabartinei lietuvių kalbai priklauso ir tarmės. Jų fonetiką tyrinėja dialektologija.

Bendrinė kalba reiškiasi dviem formom: *šnekamąja* ir *rašomąja*. Rašomoji kalba yra antrinė, nes raštu fiksuojame šnekamąją kalbą. Lietuvių kalbos rašto fonetika netyrinėta, nes tai ortografijos sritis. Tarp rašomosios ir šnekamosios kalbos yra glaudus ryšys, nes rašomoji kalba irgi fiksuoja garsus, kartais net gana tiksliai (plg. *kėdė*), bet yra ir nemažai skirtumų (plg. *degti/dekti, peiliai/peilei*). Suprantama kad fonetika, tirdama kalbos garsus, neatsižvelgia į jų parašymą, nes rašyba ne vienu atveju tik klaidintų. Todėl mokantis fonetikos, reikia sugebėti sutelkti dėmesį į garso tarimą ir jo skambėjimą, reikia išmokti atsiriboti nuo priimtą rašybos. Tam reikalui fonetika vartoja specialią mokslinę rašybą, vadinamą *fonetine transkripcija*.

Kalbos garsinę sistemą galima tirti trimis skirtingais aspektais: a) galima žiūrėti, kaip garsas yra artikuliuojamas; b) galima tirti garso akustines ypatybes; c) galima žiūrėti garsų funkcijos. Pirmasis aspektas yra fiziologinis, antrasis – akustinis, trečiasis – fonologinis. Fonologinis aspektas didele dalimi yra dviejų pirmųjų aspektų sėkmingo taikymo garantija. Kaip ir visi tikrovės reiškiniai, garsai yra labai sudėtingi ir jų tyrinėjimas neturi galo, jeigu atsiribojame nuo garsų funkcijos. Kalbotyrai svarbios ne visos garsų ypatybės, o tik reikšmingos, relevantinės. Reikšmingos yra tos, kuriomis visi garsai skiriasi nuo kitų ir taip sugeba skirti žodžius, pvz., *karas* ir *garas* skiriasi *k* ir *g*, o šis vienas nuo kito tuo, kad *k* yra duslusis, o *g* yra skardusis.

Šioje knygelėje pagrindinis dėmesys bus skiriamas fonetikai siauresne prasme, bet kai kuriais atvejais, pvz., aiškinant dvibalsius, bus aptariami ir fonologijos dalykai, nes be jų mūsų kalbos garsinės sandaros supratimas būtų paviršutiniškas, o paviršutiniškumas yra nesuderinamas su tikruoju mokslu.

2. Kalbos garsai ir prozodiniai elementai

Kalbos raiškos planas yra labai sudėtingas reiškiny. Apskritai imant, tai yra garsų srautas, kurį tarpas nuo tarpo pertraukia tylos momentai – pauzės. Garsų srautas tarp pauzių yra nepertrūkstamas, nes garsai artikuliuojami ne atskirai, jie tariami sulietai. Šiame garsų sraute galime išskirti dvejopus reiškinius. Visų pirma, jį sudaro vienas po kito einantys (kaip buvo minėta, tariami sulietai, be stabtelėjimų) garsai (pvz., žodyje *sula* jų yra keturi). Bet tie garsai nėra tariami monotoniškai, kaip, pavyzdžiui, kokio prietaiso tikslėjimas. Kalbėdami balsą keliame ir nuleidžiame, stipriname ir silpniname, lėtiname ir greitiname. Todėl, be pačių garsų, turime išskirti intonacinius reiškinius. Intonaciniai reiškiniai sudaro kalbos prozodiją. Savo ruožtu kalbos prozodija yra nevienalytė. Joje galima išskirti kirtį, arba akcentą ir intonaciją, kuri gali būti labai įvairi. Tai prozodiniai elementai. Lietuvių kalba ypatinga tuo, kad kirtis neretai realizuojamas dvejopai. Toks reiškinys vadinamas priegaide (plg. *sūris* ir *sūris*, *aukštas* ir *aukštas*). Apskritai imant, prozodijos elementai, nors jie yra to paties garsų srauto dalis, tik modifikuoja garsus, todėl jų reikšmė kalboje yra mažesnė, negu pačių garsų. Prozodijos elementai be garsų negali būti realizuoti, bet ir garsai be prozodijos elementų negali būti ištarti. Taigi tarp jų yra dialektinis vienybės ryšys. Tik mintyse galime atsiriboti nuo prozodijos arba nuo garsų ir tyrinėti tuos reiškinius atskirai.

Tirdami kalbos fonetiką, turime skirti *mimimimimimimimimi*. Kalba yra visų vartojama garsinė ir semantinė sistema tarpusavio susižinojimo reikalui. Konkrečiais atvejais ji reiškiasi įvairiuose šnekos aktuose, yra realizuojama konkrečiais pasakymais. Tirti kalbos garsinę sistemą galime tik konkrečiuose pasakymuose, kai mintis įgauna garsinę išraišką. Kaip jau minėta, kalbos garsai realizuojami paprastai nenutrūkstamu srautu kartu su intonaciniais reiškiniais. Dėl to stebėti kalbos garsų negalime. Juos daugiau ar mažiau veikia du svarbiausi faktoriai: kiti greta esantys garsai ir prozodiniai elementai. Pvz., priebalsį *n* paprastai tariame liežuvio priešakinė dalimi prie viršutinių dantų, bet

žodžiuose *lankas*, *anga* atsidūręs prieš *k* ir *g*, *n* yra artikuliuojamas liežuvio užpakaline dalimi prie minkštojo gomurio ir skamba kitaip. Tai pakitimas dėl gretimų garsų poveikio. Žodžiuose *vaikas* ir *aulas* antrasis dvibalsio dėmuo yra ne trumpas, o pusilgis, ir skiriasi tuo nuo *vaikai*, *aulai*. Toks pailgėjimas priklauso nuo tvirtagalės priegaidės, vadinasi, šis pakitimas yra sąlygotas prozodijos. Tai rodo, kad reikia skirti kalbos garsą nuo šnekoje realizuoto garso.

Kalbotyroje dabar priimta kalbos garsą vadinti *fonema* (jie rašomi /n/, /t/). Kiekviena fonema turi daug variantų, nes gali būti įvairiose pozicijose – žodžio pradžioje, viduryje, gale, tarp daugelio skirtingų garsų. Dauguma variantų vienas nuo kito skiriasi nežymiai ir iš klausos jų skirtumai yra nesuvokiami, juos parodo tik prietaisai. Žymesnius variantų skirtumus galima suvokti klausia, jeigu ji specialiai treniruojama, bet paprastai žmonių klausia yra orientuota ne į juos, o į tuos skirtumus, kurie yra tarp fonemų: nesunkiai pastebime, kad *karti* ir *kurti* skiriasi a:u, bet nepastebime, kad pirmasis *k* yra aukštesnis, o antrasis – žemesnis. Tai taip pat yra vienas iš fonetikos tyrinėjimo sunkumų. Vadinasi, fonema yra realizuojama kaip vienas ar kitas jos variantas, pvz., /n/ = [n], [ŋ].

Įprastinė rašyba stengiasi perteikti ne fonemų variantus, o fonemas (*antis* ir *langas* rašomi su ta pačia *n*). Bet lietuvių kalbos rašyba nėra grynai foneminė. Joje stengiamasi išlaikyti vienodą žodžio rašybą ir tuo atveju, kai viena fonema išvirsta kita, pvz., *dega*, *degė*, *degti*. Vadinasi, tarp fonemų ir įprastinės rašybos raidžių nėra griežto atitikimo. Antra vertus, įprastinėje rašyboje vartojamos didžiosios ir mažosios raidės, nors garsas tokiu atveju būna tas pats, plg. *aušra* ir *Aušra*, *rasa* ir *Rasa*. Dėl šių priežasčių fonetikoje vartojama speciali rašyba, kuri vadinama transkripcija. Transkripcijos yra dvi rūšys: fonetinė ir fonologinė.

Studijuojant fonetiką, kartu mokomasi ir fonetinės transkripcijos, nes tik fonetinė transkripcija tiksliai parodo, iš kokių garsų yra sudarytas vienas ar kitas žodis, leidžia jį fonetiškai išanalizuoti.

Kalbos garsai, arba fonemos, sudaro tam tikrą sistemą. Šioje sistemoje jie yra vienas su kitu susiję ir vienas nuo kito skiriasi tam tikrais požymiais. Ne visų garsų ryšys sistemoje yra

vienodas. Taip yra todėl, kad be savų kalboje būna ir svetimų garsų, atėjusių su skoliniais. Tokių garsų yra ir lietuvių kalboje: priebalsiai *f, ch, h*, balsis *trumpasis o*. Savi garsai sudaro sistemos pamatą, jos centrą, yra centriniai garsai. Svetimi garsai sudaro sistemos pašalį, periferiją, yra periferiniai garsai.

3. Garsų tyrimo metodai

Fiziologinis ir akustinis aspektai fonetikoje tiriami subjektyviaisiais ir objektyviaisiais metodais.

Subjektyviųjų metodų pagrindas yra stebėjimas. Analizė gali būti audicinė, vizualinė, taktilinė. Audicinė analizė yra paremta žmogaus klausa. Ja galima suvokti daugelį garsų ypatybių (pvz., lygindami balsius *i, é, e, a, o ū* nustatome, kad jie yra išsidėstę žemėjimo kryptimi). Klausą suvokiame ir garsų trukmę, pvz., skirtumą tarp *mes* (veiksm.) ir *mes* (įvard)

Vizualiniu būdu galime nustatyti, kaip juda lūpos tariant tokius garsus, kaip *ū, o, p, b, m, f, v* – ar jų tarime dalyvauja abi, ar tik viena lūpa, ar jos susiliečia, ar atkišamos į priekį, ar lieka daugiau ar mažiau neutralios.

Taktiliniu būdu galime tirti kalbos padargų padėtis ir veiksmus. Pvz., tardami *t*, jaučiame, kad liežuvio priekinė dalis yra prisilietusi prie viršutinių dantų, stebėdami *l* tarimą, galime nustatyti, kad oras eina pro dešiniąjį arba kairiąjį liežuvio šoną ir t.t. Burnos ertmės priešakinę dalį taktiliniu būdu stebėti lengviau, negu užpakalinę ar balso stygų veikimą.

Nors subjektyvieji metodai yra svarbūs ir be jų negalima apseiti, jie turi ir nemažai trūkumų, nes daugelį ypatybių jais galime nustatyti tik apytiksliai ir, svarbiausia, jų negalime išmatuoti (pvz., nustatome, kad *i* yra aukštesnis už *é*, bet tikrasis aukštumas lieka nežinomas). Todėl subjektyvieji metodai yra derinami su objektyviaisiais, jais papildomi. Tuo užsiiminėja eksperimentinė arba instrumentinė fonetika. Tyrimai atliekami fonetikos laboratorijose, aprūpintose gera kompiuterine įranga.

Artikuliacinės garsų ypatybės tiriamos *palatografiniu, rengenografiniu, kinerenografiniu, kimografiniu ir miografiniu* metodais.

Palatografiniu metodu tiriami ant gomurio užfiksuoti liežuvio pakilo pėdsakai. Tam naudojamas dirbtinis gomurys, pėdsakai iš kurio yra perkeliama į popierių.

Rengenografiniu ir kinorenografiniu metodais tiriamos profilinės galvos ir kaklo rentgeno nuotraukos, padarytos tariant garsus.

Kimografiniu metodu gaunamos oro srovių, einančių iš nosies ir gerklės, popieriuje užrašytos moduliacijos.

Miografiniu metodu tiriami artikuliacijoje dalyvaujančių raumenų veiksmai ir raumenis pasiekiantys nerviniai impulsai.

Akustinės kalbos savybės tiriamos oscilografais ir spektrografais.

Oscilografas yra prietaisas elektros srovės arba įtampos kitimui laiko atžvilgiu registruoti arba stebėti. Jis garso charakteristikas paverčia elektros srove, o ji registruojama oscilogramoje. Oscilogramos padeda tiksliai išmatuoti kalbos garsų trukmę, pagrindinio tono dažnumą ir intensyvumą.

Spektrografas duoda garso spektrą, iš kurio galime nustatyti garso obertonus, tai yra kokybinius garso požymius.

Kalbos dinamika ir metodika yra tiriamos intensyvumo detektoriais ir intonografais, kurie automatiškai pateikia pagrindinio tono dažnumo ir intensyvumo moduliacijų kreives.

Audicinei analizei naudojami vadinamieji kalbos sintezatoriai. Jais produkuojami deformuoti arba visai dirbtiniai kalbos signalai ir stebima, kaip jie yra suvokiami.

4. Ortoepija (tartis)

Tartis yra bendrinės kalbos fonetinių normų visuma. Lietuvių bendrinė kalba susidarė vakarų aukštaičių pietinės tarmės pagrindu. Jai būdinga ištisinė priebalsinių junginių palatalizacija prieš minkštuosius priebalsius ir priešakinės eilės balsius (pvz., *s'llenka*), kietas žodžio galo priebalsių tarimas, atviras ilgasis *e* prieš kietuosius priebalsius (pvz., *n'æ'sa*), ilgųjų ir trumpųjų balsių skyrimas visose fonetinėse pozicijose (pvz., *mokyti*, *pylimas*); visi ilgieji nekirčiuoti balsiai netrumpinami, kirčiuoti *i*, *u* neilginami, taip pat trumpieji balsiai mažiau įtempti

už atitinkamus ilguosius, *i*, *u* tariami atviriau negu ilgieji *i*, *u*; *e*, *a* – uždariau negu ilgieji *e*, *a*.

Bendrinėje tartyje kol kas tik apytiksliai galima išskirti du stilius: *aiškujį* ir *paprastąjį*. Aiškasis stilius yra gerokai lėtesnio tempo. Juo kalbant aiškiai atrikuliuojami visi garsai, išlaikoma daugiausia būdingųjų fonemų variantų, netrumpinamas žodžio galas. Šis stilius paprastai vartojamas kalbant viešai: televizijoje, paskaitose ir pan. Bendrinės kalbos normos nustatomos pagal aiškujį tarties stilių. Paprastasis stilius yra buitinės kalbos stilius. Jo tempas yra greitesnis, žodžiai vienas su kitu labiau sulieti, todėl patiria asimiliaciją (plg., *senas švarkas* dvejopą tarimą), skirtumai tarp fonemų sumažėja. Kol kas šie stiliai nėra pakankamai išsidiferencijavę.

Pasitaiko įvairių nukrypimų nuo bendrinės tarties normų. Daugiausia juo sąlygoja tarmių ypatybės. Vienas iš dažnesnių yra kirčio atitraukimas iš trumpos galūnės į ilgą skiemenį: *girdime ne aguonà*, bet *agúona*, ne *ponùs*, bet *põnus*, ne *vadovùs*, bet *vadõvus* ir t.t.

Antra vertus, dažnai trumpinami nekirčiuoti ilgieji balsiai, ypač žodžio gale (pvz., *broliu (broliu)*, *ã-vis (avys)* ir pan.). Jie taip pat trumpinami ir žodžio viduryje (pvz., *gyvenimas (gyvenimas)*, *posunis (posūnis)*).

Savo ruožtu, kirčiuoti trumpieji balsiai dažnai ilginami (pvz., *mi.ltai*, *pi.lnas* ir pan.). Dalis aukštaičių sunkiai skiria arba visai neskiria priegaidžių ilguosiuose balsiuose ir dvibalsiuose *ie*, *uo*.

Kartais be reikalo priebalsiai tariami minkštai. Prieš balsius *a*, *o*, *u*, *ū* priebalsiai turi būti tariami kietai, tačiau klaidingai pasakoma *kul'tūra* (vietoj *kultūra*), *Va'das* (vietoj *Valdas*), *Al'fonsas* (vietos *Alfonsas*). Minkštai turi būti tariami priebalsiai ir jų samplaikos, kai po jų eina balsiai *i*, *e*, *ė*, (pvz., *al'g'ebra*, *Al'fr'edas*).

Dažnai yra vienbalsinami *uo*, *ie* (pvz., *ležuvis (vietoj liežuvis)*, *kalnose (vietoj kalnuose)*).

Tartį šiek tiek veikia ir rašybos nenuoseklumai. Dažnai tokių nenuoseklumų pasitaiko tarptautinių žodžių tarime, kai tarp balsių nerašomas jotas.

II. Artikuliaciniai ir akustiniai fonetikos pagrindai

1. Kalbos padargai ir artikuliacijos
2. Garsų akustinės ir artikuliacinės ypatybės
3. Trejopa garsų klasifikacija

1. Kalbos padargai ir artikuliacijos

Kad galėtume ištarti garsus, reikalinga tam tikra kalbos padargų veikla. Kalbos padargai, pagal savo dalyvavimą garsų sudaryme paprastai skirstomi į dvi rūšis: *aktyviusius ir pasyviuosius*.

Aktyvieji kalbos padargai: *balso stygos, liežuvis, lūpos, minkštasis gomurys ir liežuvėlis*.

Pasyvieji kalbos padargai: *dantys, alveolės, kietasis gomurys* (plačiau žr. Palionis J. Kalbos mokslo pradmenys).

Kalbos padargų veiksmi tariant garsą yra vadinami artikuliacija. Artikuliacijos yra dvejopos: *pagrindinės ir papildomosios*.

Pagrindinė artikuliacija yra būdinga garsui, mažiausiai veikiamam kitų garsų. Dėl gretimų garsų poveikio kai kurie garsai pakinta, nes, juos tariant, papildomai artikuliuojamas koks nors garso požymis, kurio kitais atvejais nėra (pvz., žodyje *namō* tarp dviejų nosinių priebalsių (*n* ir *m*) balsis *a* įgauna nosinį atspalvį).

Priebalsių balsingumas ir skardumas

Tariant priebalsius, šlamesiai būna nevienodu santykiu susiję su harmoniškais virpesiais, kuriuos duoda balso stygų skambėjimas. Pagal tai, visus priebalsius galima suskirstyti į *trankiuosius ir balsinguosius*. Prie balsingųjų priebalsių priklauso *l, r, m, n, j, v*. Šie priebalsiai tariai virpant balso stygomis ir

paprastai būna tik skardūs. Šiuose garsuose vyrauja tonai, šlamesiai sudaro nežymią dalį, todėl savo akustinėmis savybėmis jie yra artimesni balsiams.

Visi kiti priebalsiai (pvz., *p, t, k, b, d, g, s, š, z, ž, c, č, dz, dž*) yra trankieji. Juos tariant vyrauja šlamesiai. Šie priebalsiai yra dvejetainiai: vieni tariami nedalyvaujant balso stygomis. Jie vadinami *dusliaisiais*. Kitus tariant, papildomai virpa balso stygos, todėl jie vadinami *skardžiais*. Pagal duslumą-skardumą šie priebalsiai sudaro poras: *p:b, s:z, č:dž* ir t.t. Į skardumą fonetikos požiūriu galima žiūrėti kaip į papildomąją artikuliaciją, nes *b* nuo *p* skiriasi papildomai tuo, kad, jį tariant, prisideda balso stygų virpėjimas. Ši papildomoji artikuliacija yra būtina šių fonemų savybė, nes *b* yra ne fonemos *p* variantas, o atskira fonema, plg. *balà* ir *palà*.

Garsų minkštinimas ir priešakiniamis

Garsų minkštinimas ir priešakiniamis yra priebalsių sąveikos su balsiais padarinys. Pavyzdžiui, lietuvių bendrinėje kalboje prieš *i, ie, è, e* priebalsiai yra tariami minkštai: *liko, lieka, lèkè, lekia*. Priebalsių minkštinimas priklauso nuo to, kad liežuvio priešakinė dalis pakyla prie kietojo gomurio (maždaug toj vietoj, kur šiaip artikuluojamas *j*, todėl minkštas priebalsis tarsi turi *j* atspalvį, jis iš klausos yra aukštesnis už kietąjį plg., *š* ir *š'*. Antra vertus, po minkštųjų priebalsių užpakalinės eilės balsiai priešakėja, plg. *karų* ir *karių* – balsis tarsi įgauna (iš pradžių) *i* atspalvį.

Priebalsių minkštinimas ir balsių priešakiniamis gali būti suprantami kaip papildomosios artikuliacijos. Priebalsių minkštumas lietuvių kalboje yra skirtingų fonemų požymis (plg. minėtąjį atvejį *karų* ir *karių*; *seno* ir *senio*), o užpakalinių balsių *u* ir *o* priešakiniamis duoda fonemų variantus, bet ne skirtingas fonemas.

Labializacija (lūpinimas), nazalizacija (nosinimas) ir aspiracija

Labializacija arba lūpinimas yra papildomas lūpų atkišimas artikuluojant garsą (plg., *salà* ir *sulà*). Ji duoda tos pačios fonemos skirtingus variantus. Lūpinamas priebalsis skamba žemiau.

Nazalizacija arba nosinimas, atsiranda, kai, artikuluojant balsį, dalis oro išeina pro nosį ir duoda balsiui stipresnį ar

silpnesnį nosinį tembrą. Ji paaiškinama tuo, kad minkštasis gomurys su liežuvėliu dėl nepakankamo paslankumo laiku neatitveria nosies ertmės nuo burnos ertmės. Lietuvių kalboje balsių nosinimas priklauso nuo gretimų nosinių priebalsių buvimo. Labiausiai nosinami trumpieji balsiai tarp dviejų nosinių priebalsių (pvz., *mamà, mào, mantà*). Stipri nazalizacija juntama ir prieš *m, n* tame pat skiemenyje (pvz., *langas, pinti, pémpė*). Ji yra ir po nosinių priebalsių skiemens pradžioje (pvz., *namõ, kienõ*). Dėl nazalizacijos skirtingos balsių fonemos dabartinėje lietuvių kalboje nesusidaro.

Nazalizacijos negalima painioti su vadinamaisiais nosiniais balsiais *a, e, i, u*. Toks jų pavadinimas yra tradicinis, kadangi jie buvo tariami pro nosį, bet dabar yra gryniesiems balsiams.

Aspiracija atsiranda, kai po sprogo uždaras oro praėjimas pereina į siaurą, o balsas nepasigirsta. Tada oro srovė trina į neįtemptas stygas ir ankštumą rezonatoriuje (burnos ertmėje) ir girdėti iškvėpimo garsas, panašus į žmogaus šnopavimą uždusęs. Tokį garsą galima girdėti lietuvių kalboje po *t* ir *k*, o dažnai ir po *p* prieš pauzę: *mat`, eik`, taip`*. Ši papildomoji artikuliacija priklauso grynai nuo priebalsio pozicijos, prieš balsį jos nelieka (pvz., *kaip aguonas sėja?*), todėl dėl jos atskiros fonemos nesusidaro.

2. Garsų artikuliacinės ir akustinės ypatybės

Skiriamos trys artikuliacijos fazės:

1. *igarsis, arba ekskursija,*
2. *išlaikymas, arba okliuzija,*
3. *išgarsis, arba rekursija.*

Igarsis, arba ekskursija – tai pradinė garso artikuliacijos fazė, pereinamasis momentas iš neutralios arba ankstyvesnės šnekos padargų padėties prie tos, kuri reikalinga tam tikram garsui tarti.

Išlaikymas, arba okliuzija – tai pagrindinė artikuliacijos fazė, kai šnekos padargai užima tam tikrą padėtį, reikalingą

kuriam nors garsui tarti.

Išgarsis, arba *rekursija* – tai paskutinė artikuliacijos fazė, kai pereinama iš šnekos padargų užimtos padėties prie kitos.

Artikuliacijų, reikalingų kurios nors kalbos fonemoms realizuoti garsais, visuma yra vadinama *artikuliacine baze*. Įvairių kalbų artikuliacinė bazė yra nevienoda, pvz., lietuvių kalbos artikuliacinei bazei nebūdingas vadinamųjų „giluminių“ šnekos padargų (liežuvėlio, ryklės, gerklų) naudojimas.

Svarbiausios akustinės garso ypatybės yra:

1. *garso aukštumas*,
2. *garso stiprumas*, arba *intensyvumas*,
3. *garso tembras*,
4. *garso ilgumas*, arba *trukmė*.

Garso aukštumas priklauso nuo virpesių dažnumo, kurį lemia virpančio daikto ilgumas ir įtempimo laipsnis (kuo trumpesnis daiktas, pvz., styga, ir kuo labiau jis įtemptas, tuo garsas aukštesnis). Žmogaus šnekos garsų aukštumas priklauso nuo balso stygų ilgumo ir įtempimo laipsnio. Virpesių dažnumas matuojamas hercais (Hz).

Jeigu virpesiai yra periodiškai ir tolygūs, juos galima vadinti *tonais*. Jeigu virpesiai yra neperiodiški ir netolygūs, tada turime *šlamesius*. Grynieji tonai yra gana retas dalykas: jie dažniausiai yra sumišę su tam tikru šlamesių kiekiu. Didžiausią tono kiekį turi balsiai, mažiausią – duslieji priebalsiai.

Garso stiprumas, arba *intensyvumas* priklauso nuo virpesių amplitudės arba apimties, kitaip sakant, nuo virpančio daikto sukeltos oro bangos ilgumo, t.y. nuo atkarpos tarp aukščiausio pakilimo taško ligi žemiausio nusileidimo taško. Todėl kuo didesnė virpesių amplitudė, tuo stipresnis, arba intensyvesnis garsas.

Garso tembras – tai garso spalva. Pvz., savo tembru skiriasi to paties aukštumo, bet skirtingų instrumentų sukelti garsai. Akustiniu atžvilgiu tembrą sudaro pagrindinio tono santykis su šalutiniais, arba obertonais. *Pagrindinis tonas* – tai virpančio daikto (pvz., stygos), *obertonas* – atskirų virpančio daikto dalių sukeltas akustinis išpūdis. Kadangi atskirų daikto virpesių dažnumas visuomet būna didesnis negu viso daikto, tad obertonai esti aukštesni už pagrindinį toną.

Garso ilgumas, arba *trukmė* priklauso nuo to, kiek trunka virpesiai. Nustatyta, kad balsiai yra ilgesni už priebalsius, kad kirčiuoti balsiai daugeliu atvejų ilgesni už nekirčiuotus ir panašiai. Garso ilgumas matuojamas sigmomis $[\Sigma, \sigma]$. Fonetikoje viena sigma prilyginta 0,01 s.

Tarp garsų akustinių ypatybių ir artikuliacijos yra ryšys. Pvz., priešakiniai balsiai skiriasi nuo užpakalinių aukštesniu tembru, plg. *i : u, é : o*, ir tai priklauso nuo rezonatoriaus – burnos ertmės – formos. Tariant priešakinius balsius, rezonatorius burnos ertmės priešakinėje dalyje yra kitoks, negu tariant užpakalinius balsius. Lūpų padėtis irgi keičia rezonatoriaus formą: kai, lūpinant garsą, lūpos yra atkištos į priekį, rezonatorius yra pailgėjęs, todėl girdime pažemėjusį garsą, plg., *š' ir š* artikuliaciją.

3. Trejopa garsų klasifikacija

Kalbotyroje dabar priimta trejopa garsų klasifikacija:

1. *pagal jų funkcijas*,
2. *pagal jų ypatybes, suvokiamas klausa*,
3. *pagal kalbos padargų padėtį, reikalingą garsui išstarti*.

Pirmoji klasifikacijos rūšis vadinama *funkcine*, arba *fonologine*, antroji *akustine*, o trečioji – *fiziologine*, arba *artikuliacine*.

Artikuliacinė ir akustinė garsų klasifikacijos turi remtis funkcine, nes tik tokiu būdu galima pateikti neiškreiptą garsų sistemos vaizdą. Vienas pavyzdys: anksčiau lietuvių kalbos priebalsis *v* buvo gretinamas su priebalsiu *f* pagal artikuliaciją, kadangi *v* yra lūpų dantinis duslusis. Tačiau funkciniu atžvilgiu tokios poros sudaryti negalima, nes poras pagal skardumą – duslumą lietuvių kalboje sudaro tik trankieji priebalsiai (pvz., *p : b*), o *v* lietuvių kalboje negalima laikyti trankiuoju, nes jis neduslėja ir į *f* neišvirsta (kitaip yra slavų kalbose, plg. *ftoroj*).

Pagal *funkciją* lietuvių kalbos garsai sudaro dvi pagrindines klases: vieni garsai patys vieni gali sudaryti skiemenį, plg., *a-data, o-la, ū-kas, i-ma*. Kiti garsai patys vieni skiemens niekada nesudaro, nes jie negali būti skiemens centre, plg., *k-a-s*,

l-ė-ks, st-o-k. Vadinasi, *pagal funkciją* – padėtį skiemenyje – visus lietuvių kalbos garsus galime suskirstyti į *balsius* ir *priebalsius*. Balsiai ir priebalsiai yra pagrindinės garsų klasės. Dvibalsiai nėra trečia pagrindinė garsų klasė. Vieni dvibalsiai (arba dvigarsiai) yra sudaryti iš balsio ir priebalsio, taigi yra garsų junginiai, o ne atskiros fonemos (pvz., *pil-kas, pul-kas*), bet yra ir tokių dvibalsių, kurių į smulkesnius vienetus suskaidyti negalima, todėl juos pagal funkciją reikia skirti prie balsių (pvz., *uo-la, ie-nos*).

Artikuliacijos požūriu balsiai yra garsai, tariami daugiau ar mažiau atvira burna, tad iš plaučių einanti oro srovė burnos ertmėje nesutinka kliūčių. Antra, kalbos padargai būna vienodai, tolygiai įtempti. Trečia, oro srovė esti silpna.

Priebalsiai artikuliacijos požūriu yra garsai, kuriuos tariant iš plaučių einanti oro srovė vienoje ar kitoje vietoje sutinka kliūtis, kurias turi nugalėti (pvz., tariant *p* reikia praplėsti lūpų užtvartą). Antra, kalbos padargai būna nevienodai įtempti – didžiausias įtempimas susidaro kliūties nugalėjimo metu. Trečia, oro srovė yra daug stipresnė, negu tariant balsius.

Akustiniu požūriu balsiai yra garsai, kuriuose vyrauja tonas, balsingumas, o *priebalsiai* yra garsai, kuriuose vyrauja trenksmas, šlamesys.

Iš priebalsių į atskirą grupę paprastai išskiriami *balsingieji l, r, m, n, j, v*, kurie vadinami ir *sonantais*. Jie yra lyg tarpiniai garsai tarp balsių ir priebalsių, tad kartais vadinami *pusbalsiais*. Juos tariant, kalbos padargų sudaromos kliūtys yra mažesnės, negu tariant kitus priebalsius, oro srovė yra taip pat mažesnė. Šios ypatybės sonantus priartina prie balsių, bet tolygaus kalbos padargų įtempimo nebuvimas juos daro artimesnius priebalsiams. Dėl šios ypatybės ne visada lengva priebalsį pagal artikuliaciją ir akustines ypatybes atskirti nuo balsių, pvz., pasakyti ar veiksmoždžiuose *gui-ti, zui-ti* dvibalsis sudarytas iš dviejų balsių, ar iš balsio ir priebalsio (rašyba remtis negalima, nes ji tradicinė). Tokiu atveju tik *funkcinė analizė* rodo tikrąją padėtį.

Vadinasi, funkcinė garsų analizė yra esminė, o artikuliacinė ir akustinė klasifikacijos yra papildomos ir turi sutapti su klasifikacija pagal funkcijas.

Visada reikia atminti, kad kalba yra sistema, todėl ir garsai joje sudaro sistemą, sudarytą ne pagal išorinius požymius, o pagal savo funkcijas.

Visi balsiai sudaro dalinę sistemą, kurią vadiname *balsių sistema*, arba *vokalizmu (balsynu)*, o priebalsiai sudaro dalinę sistemą, kurią vadiname *priebalsių sistema*, arba *konsonantizmu (priebalsynu)*.

III. Pagrindinės vokalizmo sąvokos

1. Vokalizmo klasifikacija

2. Artikuliacinė balsių klasifikacija

3. Balsių ilgumas

4. Balsių akustinės klasifikacijos pradmenys

5. Dvibalsių klasifikacija

1. Vokalizmo klasifikacija

Lietuvių kalboje skiemens centrą gali sudaryti dvejoji garsai:

1. *balsiai*, pvz., *a-sa, ė-mė, y-la, o-da, ū-gis*;
2. *dvigarsiai*, pvz., *ai-das, au-sis, ei-lė, al-kūnė, er-kė*.

Antruoju atveju paprastai vartojami du terminai: *ai, au, ei, ie, uo* vadinami *dvibalsiais*, o *al, el, il, ul, am, em, im, um, ar, er ir, ur, al, el, il, um, an, en, in, un* – *mišriaisiais dvigarsiais*. Kol lieka neįrodyta, kaip yra sudaryti dvibalsiai, geresnis yra terminas *dvigarsiai*, nes juo neakcentuojama, iš ko dvigarsiai yra sudaryti.

Fonetiniu požiūriu dvigarsiai yra dviejų balsingų garsų junginiai, turintys: bendrą artikuliaciją ir atliekantys vieno balsio funkcijas. Lietuvių kalboje dvigarsiai atlieka ilgojo balsio funkcijas: pvz., būdami nekirčiuotame skiemenyje, jie, kaip ir ilgasis balsis, gali turėti arba tvirtapradę, arba tvirtagalę priegaides, plg., *lai-mė, lai-vas*. Tai jau funkcinis jų turinys.

Bendra artikuliacija yra nevienoda. Vienu dvigarsių artikuliacija yra aiškiai sudėtinė (pvz., *bal-sas, sau-lė, bai-mė*), nes kalbos padargai artikuluojant pakeičia savo vietą. Kitų dvigarsių artikuliacija yra labai sutapusi (pvz., *ie-va, uo-ga*), todėl jie vadinami *sutaptiniais dvibalsiais*.

Balsiai, skiriant juos nuo dvigarsių, kurie yra dar vadinami diftongais, dar vadinami monoftongais. Tuo pabrėžiama, kad jie yra sudaryti iš vieno garso, kad jų negalima suskaidyti į smulkesnius sudaromuosius vienetus.

2. Artikuliacinė balsių klasifikacija

Balsiai (monoftongai, vienbalsiai) artikuliacijos atžvilgiu yra klasifikuojami pagal tris kalbos padargų požymius:

1. *pagal liežuvio pakilimo vietą,*
2. *pagal liežuvio pakilimo laipsnį,*
3. *pagal kalbos padargų įtempimą ir nuo to priklausančią balso tarimo trukmę.*

Klasifikuodami pagal liežuvio pakilimo vietą, žiūrime liežuvio judėjimo horizontalia kryptimi. Liežuvis gali pasitraukti į priekį ar atgal ($\leftrightarrow$). Kai liežuvis pasitraukia į priekį ir liežuvio galas atsiremia į apatinius dantis, o vidurinė jo dalis prisitartina prie kietojo gomurio priešakinės dalies, sudarydama didoką erdvę ties liežuvio užpakaline dalimi, yra tariami *priešakinės eilės* arba *priešakiniai balsiai*. Tokie lietuvių kalboje yra *e, é, i* tipo balsiai.

Kai liežuvis atsitraukia atgal ir liežuvio galas nesiekia priešakinių apatinių dantų, o liežuvio vidurinė dalis atsiduria ties minkštuoju gomuriu ir dėl to liežuvio užpakalinėje dalyje sumažėja erdvė, tariami *užpakalinės eilės*, arba *užpakaliniai balsiai*. Tokie lietuvių kalboje yra *a, o, u* tipo balsiai. *Vidurinės eilės*, arba *vidurinių balsių*, kaip, pavyzdžiui rusų *ы, е* bendrinėje lietuvių kalboje nėra (jų yra tik rytų aukštaičių ir dzūkų tarmėse, plg., *kumelb, sailės*). Taigi pagal liežuvio judėjimą horizontaliai skiriame *priešakinius* ir *užpakalinius* balsius.

Klasifikuodami balsius pagal liežuvio pakilimo laipsnį, žiūrime liežuvio judėjimo vertikaliam kryptimi ($\updownarrow$). Pagal tai lietuvių bendrinėje kalboje balsiai yra skirstomi į tris rūšis: *žemutinio pakilimo*, arba *žemutinius*, *vidutinio pakilimo*, arba *vidutinius* ir *aukštutinio pakilimo*, arba *aukštutinius*.

Tariant žemutinius balsius, liežuvis yra nusileidęs žemyn ir tikrai jo užpakalinė dalis yra trupučiuką pakilusi į viršų. Burna yra atviriausia. Tokie yra *a* ir *e* tipo balsiai.

Aukštutiniai yra tokie balsiai, kuriuos tariant liežuvis yra pakilęs aukščiausiai. Kai tariami priešakiniai balsiai, liežuvio priešakinė dalis yra priartėjusi prie kietojo gomurio (*i* tipo balsiai), o kai tariami užpakaliniai balsiai, užpakalinė liežuvio dalis yra priartėjusi prie minkštojo gomurio (*u* tipo balsiai).

Vidutiniai balsiai yra tarpiniai tarp aukštutinių ir

žemutinių. Juos tariant, liežuvis pakyla kiek aukščiau, negu artikuluojant žemutinius, bet žemiau, negu tariant aukštutinius. Tokie yra *é* ir *o* tipo balsiai.

Apibendrinant sistemą galima pavaizduoti taip:

i ↑	u
é	o
e	a ↓

Šioje schemoje nematyti klasifikacijos pagal trukmę.

Klasifikuodami balsius pagal kalbos padargų įtempimą, žiūrime, ar artikuluojant balsį kalbos padargai yra įtempti, ar laisvi. Pagal tai visus balsius galima suskirstyti į įtemptuosius ir neįtemptuosius.

Įtemptieji balsiai bendrinėje lietuvių kalboje yra tariami ilgai, o neįtemptieji – trumpai, pvz., *i* ir *i*, *ū* ir *u*. Tariant įtemptuosius balsius, kalbos padargų įtempimo laipsnis būna nevienodas: labiausiai įtempti yra aukštutinio pakilimo balsiai (*i*, *u*), mažiau įtempti vidutinio pakilimo balsiai (*é*, *o*), o žemutinių balsių (*e*, *a*) įtempimas būna nežymus, todėl reiškiamą gana pagrįsta nuomonė, kad lietuvių kalbos balsius svarbiau skirstyti ne pagal kalbos padargų įtempimą, o pagal tarimo trukmę – į *ilguosius* ir *trumpuosius*.

Ilgieji balsiai yra *e*, *é*, *ā*, *ī*, *ū*, *o*, o trumpieji – *e*, *i*, *a*, *u* (neskaitant tarptautinių žodžių trumpojo *o*).

Artikuliaciniu atžvilgiu balsiai dar klasifikuojami atsižvelgiant į burnos atvirumo laipsnį. Paprastai ši klasifikacija yra papildoma. Kalboje gali būti *atviresnių* (*platesnių*) ir *uždaresnių* (*siauresnių*) to paties tipo balsių, todėl fonetikoje dažnai kalbama apie atvirą ir uždara *e*, *o*. Sąvokos „atviras“ (*platus*) ir „uždaras“ (*siauras*) yra reliatyvios ir jos dažniausiai vartojamos, kai vienas balsis yra lyginamas su kitu (pvz., lietuvių kalboje *e* yra atviras, o *é*, lyginant su *e*, uždaras balsis).

Susumavus balsių klasifikacijos rezultatus, lietuvių bendrinės kalbos balsių sistemą galima pavaizduoti taip:

ilgieji		
trumpieji		
ī	ū	i
	u	
é	ō	

<e>	ɛ	e
ē	ā	
	a	

Čia sistema pavaizduota pagal artikuliaciją. Funkciniu požiūriu *ā* ir *ē*, *e* ir *a* priklauso tam pačiam žemutiniam pakilimui.

3. Balsių ilgumas

Bendrinėje lietuvių kalboje yra dvejopo ilgumo balsiai: trumpieji ir ilgieji. Apskritai garsų ilgumas daug priklauso nuo kalbos tempo: kai kalbama lėtai, garsus tariame ilgiau, o kai kalbame greitu tempu, juos tariame trumpiau. Tačiau čia kalbama ne apie tokį ilgumą, o apie santykinį: kalbant tuo pačiu tempu, lietuvių kalboje vieni balsiai yra trumpi, o kiti ilgi, nes toje pat pozicijoje ilgasis balsis visada yra tariamas ilgiau už trumpąjį, plg., *kàs-ti* ir *kàs-tas*, *nėš-ti* ir *nėš-tas*.

Kirčio atžvilgiu balsių ilgumas lietuvių kalboje yra dvejopas. Vieni balsiai būna ilgi visais atvejais, nepriklausomai nuo to, ar jie yra kirčiuoti, ar nekirčiuoti:

ėmė : *ėmiaũ*

ũkis : *sũnũs*.

Toks balsių ilgumas vadinamas *nemotyvuotu*, nes nėra motyvo, priežasties, dėl kurios jie būna ilgi. Dar yra sakoma, kad šiais atvejais balsiai yra ilgi iš *prigimties*, kad jų ilgumas *prigimtinis*. Didžioji dauguma ilgųjų balsių lietuvių kalboje yra prigimtinio ilgumo. Įprastinėje rašyboje jie pateikiami raidėmis *ę*, *ė*, *į*, *y*, *a*, *o*, *u*, *ũ*.

Tačiau lietuvių kalboje yra balsių, kurie nekirčiuoti būna trumpi, o kirčiuotame skiemenyje pailgėja:

balà : *bālą*,

akìs : *ākį*,

keli : *kēletas*

nešũ : *nėša*.

Toks balsių ilgumas yra vadinamas *motyvuotu*, nes jo motyvas, priežastis yra kirtis. Dar yra sakoma, kad šiais atvejais balsis būna ilgas *dėl padėties*, kad jo ilgumas yra *padėtinis*.

Lietuvių kalboje motyvuoto, arba padėtinio ilgumo balsiai yra šiek tiek trumpesni už prigimtinio ilgumo balsius, plg.,

kāla, māla ir *šāla, sāla*. Bendrinėje lietuvių kalboje į tai neatsižvelgiama, abiem atvejais balsius laikome ilgaisiais, iš klausos skirti motyvuoto ir nemotyvuoto ilgumo balsius nėra reikalaujama.

Kirčiuoti ir nekirčiuoti ilgieji balsiai bendrinėje lietuvių kalboje kokybės ir funkcijos atžvilgiu yra tapatūs, identiški. Tai reiškia, kad tiek kirčiuotame, tiek nekirčiuotame skiemenyje juos tariame kaip ilgus garsus, jų netrumpiname nekirčiuotoje pozicijoje (tai svarbu įsidėmėti tiems, kurie nekirčiuotoje pozicijoje, ypač žodžio gale, juos linkę trumpinti), plg., *ẽ, é, ũ, ú, ř, ĺ, ý, ỹ*

táikyti : rašýti,

sūnùs : sūris.

Ypač svarbu atkreipti dėmesį, kad ir nekirčiuotoje pozicijoje turi būti išlaikytas *a, e, i, u* ilgumas: *q̄sà, lq̄stà, lq̄stêlê, grq̄žà, dirbtų*. Šiais atvejais ne visuomet išlaikomas reikiamas ilgumas, dažnai daromos tarties klaidos, pvz., sakoma *aš šalu* (vietoj *šalu*). Dar plg., *rasà* : *rasêlê*, *qsà* : *qsêlê*, *lāšas* : *lašiuukas*, *vq̄šas* : *vq̄šiuukas*.

4. Balsių akustinės klasifikacijos pradmenys

Nuo balsio artikuliuojamos vietos priklauso jo ypatybės, kurias suvokiame kaip skirtingą balsio tembrą, kuris neleidžia vieno balsio suplakti su kitu. Akustinės balsių ypatybes lemia du dalykai: ar balsį tariant vyrauja priešakinis, ar užpakalinis rezonatorius; rezonatoriaus atvirumo laipsnis. Pvz., tariant balsį *i*, rezonatorius priešakinėje burnos dalyje dėl pakilusio; liežuvio yra nedidelis, o užpakalinėje burnos dalyje daug didesnis. Antra vertus, tariant *e*, burna yra daug atviresnė, negu tariant *i*, todėl priešakinis rezonatorius yra atitinkamai platesnis.

Tariant priešakinės eilės balsius, priešakinėje burnos dalyje susidaro mažesnis rezonatorius, negu užpakalinėje burnos dalyje, ties minkštuoju gomuriu ir ryklėje. Nuo tokio rezonatorių santykio priklauso akustinis efektas, kurį galime apibūdinti kaip *balsio aukštumą* arba *žemumą* (kai jie tariami vienodo aukštumo balsu). Priešakinės eilės balsiai yra *aukšti*, o užpakalinės eilės –

žemi, plg.,

$i^\cdot$	$u^\cdot$
$e^\cdot$	$o^\cdot$
$e^\cdot$	$a^\cdot$

Savo eilėje jie taip pat nevienodo aukštumo. Priešakinėje eilėje aukštumas žemėja su atvirėjimu, o užpakalinėje eilėje su uždarejimu.

$i\downarrow$	$u^\cdot\uparrow$
$e^\cdot$	$o^\cdot$
$e^\cdot$	$a^\cdot$

Taigi didžiausias skirtumas pagal aukštumą būna tarp aukštutinių balsių ($i^\cdot - u^\cdot$), o mažiausias tarp žemutinių ($e^\cdot - a^\cdot$).

Kitoks akustinis įspūdis priklauso nuo liežuvio pakilimo laipsnio. Jį galima apibūdinti kaip garso *koncentruotumą*. Žemutinio pakilimo balsiai – atviriausi garsai – yra koncentruoti, ryškūs, o aukštutinio pakilimo balsiai – uždariausi garsai yra nekoncentruoti, neryškūs, tarsi praskydę. Koncentruoti balsiai yra vadinami *kompaktiniais* (a , e), o praskydę – **difuziniais** (**i** , **u**). Vidutinio pakilimo balsiai tarp šių garsų užima tarpinę padėtį ir yra laikomi nekompatiniais nedifuziniais balsiais (o , $è$). Iš tikrųjų jie turi ir kompaktiškumo, ir difuziškumo ypatybių, kurios viena kitą neutralizuoja.

5. Dvibalsių klasifikacija

Kaip jau buvo minėta, galima vartoti terminą dvigarsiai. Terminas dvibalsiai (jo tarptautinis atitikmuo diftongai) lietuvių kalbotyroje yra vartojamas iš tradicijos ir yra sąlygotas ne tiek fonetinės garsų realizacijos, o kiek rašybos: tais atvejais, kai garsus rašome dviem balsių raidėm (pvz., *uoga*, *aulas*, *baimė*), tie garsai vadinami dvibalsiais, o tais atvejais, kai juos rašome kaip balsį ar priebalsį, jie vadinami dvigarsiais (pvz., *kaltas*, *berti*, *pinti*). Garsai rašomi kaip dvibalsiai, vadinami *gryniaisiais dvibalsiais*, o rašomi kaip dvigarsiai yra vadinami *mišriaisiais dvigarsiais*. Šie terminai vartojami norint pabrėžti, kad grynieji dvibalsiai nėra sudaryti iš balsio ir priebalsio ir, kad mišrieji dvigarsiai yra sudaryti iš balsio ir priebalsio.

Grynieji dvibalsiai pagal jų artikuliacijos sutapimo

laipsnį yra skirstomi į *sutaptinius* ir *sudėtinius*. Sutaptinių dvibalsių artikuliacija yra tolygiai kintanti. Prie sutaptinių dvibalsių priklauso *ie* ir *uo* (*iešmas, uoga*). Sudėtinių dvibalsių artikuliacija kinta netolygiai, todėl galima nustatyti, kada maždaug vienas elementas pereina į kitą. Prie sudėtinių dvibalsių priklauso *ai, ei, au, ui*. **Esminį klausimą – kaip fonologiškai interpretuoti dvibalsius – ar juos laikyti sudarytais iš fonemų, ar į fonemas neskaidomais – tegul bus paliekama ateičiai.**

Tradicinė fonetika neretai dar skiria *trumpuosius* ir *ilguosius* dvigarsius. Trumpaisiais vadinami tie, į kurių sudėtį įeina trumpasis balsis, pvz., *varpas, velka, pirmas*. Ilgaisiais vadinami tie dvigarsiai, į kurių sudėtį įeina ilgasis balsis, pvz., *aukštyn, vėl, kairėn*. Be jų, dar išskiriami ir *tribalsiai*, arba *trifongai*, pvz., *pienburnis, popiergalis, nuompinigiai, duonkubilis*. Jie sudaryti iš dvibalsių ir balsingųjų priebalsių. Vadinamieji ilgieji dvibalsiai lietuvių kalboje paprastai būna tik dviem atvejais: žodžio gale (*tol, vėl, katėn, sakom, kairėn, aukštyn*) arba sudurtiniuose žodžiuose (jų pirmajame dėmenyje) – *dūmtraukis, ledynmetis, perkūnsargis, žvyrduobė*. Išimtį sudaro tik veiksmazodžiai *mėlti, šėlti, tolti*. Kilmės atžvilgiu šie junginiai yra nauji, todėl jie vadinami *antriniais*, arba *sekundariniais* dvigarsiais (trigarsiais). Dvigarsiais arba trigarsiais juos galima vadinti tik pagal analogiją su mišriaisiais dvigarsiais. Funkciniu požiūriu jie yra ne dvigarsiai ir ne trigarsiai, o įprastiniai fonemų junginiai, kadangi skiemens centrai šiuo atveju priklauso tik ilgasis balsis arba dvibalsis (*žvyrduobė, pienburnis, kiaulpienė*). Tai matyti iš to, kad tvirtagalė priegaidė yra realizuojama tik balsyje arba dvibalsyje: *mėlti, tolti, paslapčiom, dienraštis, kuinpalaikis*. Tuo tarpu tvirtagalę priegaidę turintys mišrieji dvigarsiai realizuoja ją antrajame dėmenyje: *kampas, purvas, kaltas, inkilas*.

IV. Atskirų balsių artikuliacinės ir akustinės ypatybės

1. Žemutiniai (kompaktiniai) balsiai
2. Aukštutiniai (difuziniai) balsiai
3. Vidutiniai (nekompaktiniai ir nedifuziniai) balsiai

1. Žemutiniai (kompaktiniai) balsiai

Žemutiniai balsiai, kaip jau minėta, lietuvių kalboje tariami nuleidus liežuvį žemyn. Jų yra keturi: *a trumpasis*, *a ilgasis* ir *e trumpasis*, *e ilgasis*. *a trumpasis*, *a ilgasis* yra užpakalinės eilės, nes tariami liežuvį atitraukus nuo priešakinių dantų, o *e trumpasis* ir *e ilgasis* yra priešakinės eilės, nes, juos tariant, liežuvio priešakinė dalis liečia apatinius dantis.

Kiekvienoje eilėje yra trumpasis ir ilgasis balsis, plg., *pādas* ir *pāts*, *ēglė* ir *mėsti*. Ilgieji balsiai yra tariami atviresne burna negu trumpieji (be to užpakalinis ilgasis *a* tariamas labiau prasižiojus, negu priešakinis ilgasis *e*), todėl trumpieji balsiai yra uždaresni už ilguosius.

Fonetinėje transkripcijoje ilgumas žymimas tašku viršuje iš dešinės. Nekirčiuotuose, ypač galūniuose skiemenyse, trumpasis *a* fakultatyviai gali būti šiek tiek *redukuotas* (susilpnintas): *kā·klʰs*. Tai priklauso nuo to, kad dabar bendrine kalba kalba ne tik pietiniai vakarų aukštaičiai, kurie šiuo atveju balsio neredukuoja, bet ir kitų tarmių atstovai.

Žemutiniai balsiai yra tariami esant lūpoms neutralioms, todėl jie yra *nelūpiniai balsiai*. Tik rotininkų (anykštėnų) tarmėje kirčiuotas balsis *a* yra labializuotas *r̥ʲ.tai*.

Trumieji balsiai *a* ir *e* nekirčiuotuose skiemenyse visada išlieka trumpi, plg., *ā·data*, *vā·sara*, *ga·nà*, *ka·dà*, *e·ž`e-raĩ*, *k`e-l`i*. Kaip jau minėta, gavę kirtį, jie paprastai virsta ilgaisiais:

kasù : *kāsa*,

n`ešù : n`e`ša.

Lietuvių kalboje yra nemažai atvejų, kai *a* ir *e* po kirčiu nepailgėja. *a* ir *m`e* kirčiuotame skiemenyje lieka trumpi, jei jie yra:

- a) žodžio galūnėje: *kasà, šakà, p`el`è;*
- b) vienskiemeniuose žodžiuose: *àš, tàs, pàts, mət, bət, m`ès* (išimtis įvardis *m`ė:s*);
- c) įvardžiuose *màno, tàvo, sàvo;*
- d) būdvardžių aukštesniojo laipsnio priesagoje *-esnis*: *gerėsnis, geresnė;*
- e) įvardžiuotinių žodžių vyriškosios giminės vienaskaitos vardininke: *geràsis, manàsis, pirmasis;*
- f) dviskiemenėse veiksmazodžių bendratyse ir iš jų padarytose formose: *kàsti, kàsdamas, kàsdavau, kàsiu, kàsčiau, kàsk, kàsdamas* (išimtis *kàstas*);
- g) veiksmazodžio priešdėliuose: *àpneša, àtneša, pàneša, pràneša, nėneša.*
- h) ištiktukuose: *kàpšt, stràkt, pàkšt.*

Balsiai *a* ir *e* dabartinėje lietuvių kalboje gali sudaryti priešpriešą tik žodžių pradžioje, plg., *àjeras, akis, alus, àšara, ašis*, ir *ėglė, ėpušė, ėžeras*.

Po kietojo priebalsio būna tik užpakalinės eilės balsis *a*: *balà, bā-tas, datà*. Po minkštojo priebalsio dabartinėje lietuvių kalboje būna tik priešakinės eilės balsis *e*. Įprastinėje rašyboje jis rašomas dvejopai:

- 1) raide *e*: *b`en`e, d`egutas, g`eras, d`ėšra;*
- 2) raide *a* po minkštumo ženklo arba po joto: *dal`e, g`ir`e, ko:je*. Šiuo atveju mūsų rašyba yra ne fonetinė, o morfologinė.

Kad balsis *a* po minkštojo priebalsio yra supriešakėjęs ir išvirtęs balsiu *e*, dabar matyti iš tokių porų, kaip:

*pirkė : pirkią,
 sunkė : sunkią,
 jaukė : jaukią,
 gale : galia,
 gile : gilia,
 gilė : gilią.*

Šios formos skamba homonimikai. Todėl reikia specialiai

mokytis, kada rašoma *e*, kada *ia*.

Atskirai reikia pakalbėti apie balsį *e* nelietuviškos kilmės žodžiuose. Šio balsio tarimo klausimu yra dvi nuomonės: senesnė ir naujesnė. Pagal senesnę nuomonę, šį balsį reikia tarti uždaresnį, negu lietuviškuose žodžiuose: tokiu atveju jis turi priklausyti ne žemutinių, o prie vidutinio pakilimo balsių; reikia sakyti *ėpas*, *poėtas*, *mėtras*. Taip jį iš tikrųjų taria dalis inteligentų, paprastai vyresniosios kartos. Siauresnį šį balsį jie išlaiko tik kirčiuotą, o nekirčiuotas sutampa su lietuviškų žodžių *e*: *egzaminas*, *ekipà*, *erà*. Pietiniai vakarų aukštaičiai tarptautiniuose žodžiuose taria tokį pat *e*, kaip ir lietuviškuose. Dėl to, pagal naujesnę nuomonę tarptautinių žodžių *e* nereikia išskirti, reikia tarti tokį pat garsą, kaip ir lietuviškuose žodžiuose. Reikia tik įsidėmėti, kad tarptautinių žodžių balsis *e* yra trumpas visais atvejais – ir nekirčiuotas, ir nekirčiuotas.

2. Aukštutiniai (difuziniai) balsiai

Aukštutiniai balsiai yra tariami liežuvį pakėlus aukštyn. Jų yra keturi: *u* ilgasis, *u* trumpasis ir *i* ilgasis ir *i* trumpasis. Balsiai *u* ilgasis ir *u* trumpasis yra tariami atitraukus liežuvį nuo priešakinių dantų: **užpakalinė liežuvio dalis pakyla prie minkštojo gomurio su liežuvėliu, sudarydama siaurą angą orui praeiti**. Taigi *u* ilgasis ir *u* trumpasis yra užpakalinės eilės balsiai.

Balsiai *i* ilgasis ir *i* trumpasis yra tariami, liežuvio priešakinę dalį priartinus prie kietojo gomurio (liežuvio viršūnėlė liečia priešakinius žemutinius dantis). Taigi *i* ilgasis ir *i* trumpasis yra priešakinės eilės balsiai.

Akustiniu požiūriu aukštutiniai balsiai yra difuziniai – jų garsas yra nekoncentruotas, tarsi praskydeš, nelabai ryškus. Užpakaliniai balsiai nuo priešakinių balsių skiriasi tuo, kad priešakiniai balsiai yra labai aukšto tembro, o užpakalinių tembras yra labai žemas: $i \leftrightarrow u$, $i \leftrightarrow u$.

Priešakiniai balsiai *i* ilgasis ir *i* trumpasis yra tariami neutraliomis lūpomis (jos gali kiek prasiskirti į šonus), o užpakaliniai balsiai *u* ilgasis ir *u* trumpasis yra tariami atkišus

lūpas į priekį ir sudėjus jas į nedidelį apskritimą. Todėl užpakaliniai aukštutiniai balsiai yra labializuoti. Ilgojo *u*-labializacija yra daug žymesnė, negu trumpojo, plg. *ūkana*, *ūmus* ir *ugnis*, *unija*, *upė*.

Fonetinėje transkripcijoje jų ilgumą žymime tašku iš dešinės aukštai. Taškas atitinka įprastinės rašybos *y* ir *į*, *ū* ir *u*: *yla* [*i-la*], *sūnų* [*su-nu-*].

Aukštutinio pakilimo ilgieji balsiai *i*· ir *u*· yra šiek tiek trumpesni už žemutinio pakilimo ilguosius *e*· ir *a*· tose pačiose pozicijose. Nuo savojo pakilimo trumpųjų balsių *i* ir *u* jie skiriasi ne tik kiekybe (ilgumu), bet ir kokybiškai: ilgieji *i*· ir *u*· yra labai uždari balsiai, o trumpieji yra už juos atviresni: *i* turi tartum *e* atspalvį, o *u* – balsio *o* atspalvį, plg. *yda*, *yla*, *ypatybė* ir *kitas*, *visas*, *linas*; *ūdra*, *ūgis*, *ūkis* ir *usnis*, *upė*, *ugnis*.

Žemaičių tarmėje trumpieji u ir i yra dar labiau paplatėję ir išvirtę *ę* ir *o*: *kęts*, *ošnis*. Rytų aukštaičių tarmėje kokybinis skirtumas neįjuntamas: *visi*, *sulà*. Kadangi bendrine kalba dabar kalba įvairių tarmių atstovai, kokybinis skirtumas tarp aukštutinių ilgųjų ir trumpųjų balsių dažnai neišlaikomas. Geriausiai jį išlaiko tik vakarų aukštaičiai kauniškiai.

3. Vidutiniai (nekompaktiniai nedifuziniai) balsiai

Lietuviškuose žodžiuose vidutiniai (vidutinio pakilimo) balsiai yra du: *o*· ir *e*· (*ó-ras*). Jų artikuliacija užima tarpinę padėtį tarp žemutinio ir aukštutinio pakilimo balsių; liežuvis – priešakinė arba užpakalinė jo dalis – yra gerokai pakilęs prie kietojo (ariant *é*) arba prie minkštojo gomurio (ariant *o*), todėl iš klausos šie balsiai bendrinėje kalboje yra gana uždari. *é* yra priešakinės eilės balsis. Jį tariant, lūpos atkišamos į priekį ir sudedamos ovalu. Anga tarp lūpų yra didesnė, negu tariant labializuotą balsį *u*·. Ilgojo *o*· tarimas bendrinėje kalboje susijęs su nemažais sunkumais, nes neretai pastebima jo nepakankama labializacija ir trumpinimas (ypač nekirčiuoto): *ó-ro* (vietoj *ó-ro*). Abu vidutinio pakilimo balsiai yra ilgi, todėl, taisyklingai artikuliuojant *o*·, jį reikia pakankamai lūpinti ir tęsti.

Nelietuviškos kilmės žodžiuose, taip pat kai kuriuose jaustukuose ir išiktukuose, pvz., *òp*, *tòmas*, yra vartojamas trumpasis *o*. Jis yra atviresnis už lietuviškų žodžių ilgąjį *o* ir mažiau labializuotas: *vagònas*, *òpera*, *sofà*. Kur vartotinas trumpasis *o*, padeda suvokti žodžių kilmė. Tik seniau į lietuvių kalbą patekę skoliniai turi ilgąjį *o*: *bajð·ras*, *pó·piežius*, *dð·leris*, *kapitð·nas*, *milijð·nas*, *fortepijð·nas*. Pridedamose lietuviškose galūnėse yra ilgasis *o*: *motoro·*, *kolono·s*. Trumpasis *o* lietuvių kalboje yra savarankiška fonema. Jos savarankiškumą rodo tokios poros kaip *sòda* : *sð·da*, *jòdo* : *jó·do*, *jònas* : *jð·nas*.

V. Atskirų dvibalsių artikuliacinės ypatybės ir jų fonologinės interpretacijos problema

1. Grynieji sutaptiniai dvibalsiai

2. Grynieji sudėtiniai ir mišrieji dvigarsiai

1. Grynieji sutaptiniai dvibalsiai

Grynieji sutaptiniai dvibalsiai sudaro grynujų dvibalsių pogrupį. Juos vadiname sutaptiniais dėl to, kad juose nepavyksta išskirti dėmenų. Sutaptinių dvibalsių lietuvių kalboje yra du: *ie* ir *uo*. Abu dvibalsiai, aišku, yra ilgi, nes jų sudaromas skiemuo yra ilgas: *pie-nas*, *duo-na*. *Vienas nuo kito jie skiriasi eile: ie* yra artikuluojamas kaip priešakinės eilės garsas, o *uo* – kaip užpakalinės eilės.

Tariant sutaptinius dvibalsius, kalbos padargų padėtis kinta. Jie pradedami tarti kaip *uždari* ir *įtempti* garsai, bet tarimo metu uždarumas ir įtempimas mažėja: nuo *i·* ir *u·* kalbos padargai eina prie *e* ir *a*, nors jų padėties visiškai nepasiekia:

<i>i·</i> ↓	<i>u·</i> ↓
<i>e</i>	<i>a</i>

Taigi šie dvibalsiai yra *atvirėjantys* garsai. Atitinkamai kinta ir lūpų veikla. Tariant *ie*, lūpos iš pradžių būna praskirtos į šonus, bet į dvibalsio tarimo pabaigą praskleidimas pašalinamas. Tariant *uo*, lūpos iš pradžių būna atkištos, bet tariant labializacija žymiai mažėja. Kadangi gretimusi garsus veikia dvibalsio pradžios labializacija (plg. *s-uolas*), *uo* laikome labializuotu dvibalsiu.

Sutaptinių dvibalsių fonologinė interpretacija tebėra ginčų objektas. Kai kurie kalbininkai šiuos dvibalsius mėgina aiškinti kaip sudarytus iš balsių. Dėl tokio aiškinimo kyla su didelių sunkumų. Jeigu jų pirmaisiais balsiais laikysime įtemptuosius garsus, tai tarp trumpųjų balsių lietuvių kalboje

tokių garsų nėra, nes mūsų *u* ir *i* yra neįtempti. Manyti, kad į dvibalsių sudėtį įeina įtemptieji ilgieji *i* ir *u*, taip pat negalima, nes tokiu atveju gautume nenormalaus ilgumo sutaptinius dvibalsius: *i+e*, o iš tikrųjų jie yra normalaus ilgumo. Be to, jų pabaigos elementų taip pat nepavyksta sutapatinti su mūsų balsiais: būtų galima *uo* laikyti kaip besibaigiantį žemutiniu balsiu *a*, bet paprastai *uo* tarimas šito balsio nepasiekia. Jo pabaigos garsas maždaug atitinka trumpąjį *o*, bet trumpasis *o* yra tik nesenuose skoliniuose ir todėl negali būti laikomas dvibalsio dėmeniu. Dėl šios priežasties labiau pagrįsta yra kitų kalbininkų, pvz., prof. A. Girdenio nuomonė. Pagal šią nuomonę gryniesi sutaptiniai dvibalsiai negali būti suskaidyti į jokių smulkesnius dėmenis, kitaip sakant, jie nėra sudaryti iš fonemų, patys jie yra fonemomis. Šios fonemos nuo ilgujų balsių skiriasi tuo, kad ilgieji balsiai yra nekintamos artikuliacijos, o sutaptiniai dvibalsiai turi kintamą artikuliaciją. Vadinasi, sutaptiniai dvibalsiai fonologiškai priklauso prie ilgujų balsių. Terminą sutaptiniai dvibalsiai tokiu atveju reikia laikyti sąlygišku, neparodančiu šių garsų tikrųjų ypatybių. Jis tinka ne fonetinėms ypatybėms apibūdinti, o rašybai: šiuos dvibalsius dabar rašome dviem raidėmis, o anksčiau *uo* neretai buvo rašomas viena raide *ū*.

2. Gryniesi sudėtiniai ir mišrieji dvigarsiai

Gryniesi sudėtiniai dvibalsiai yra *ai*, *au*, *ei*, *eu*, *ui* ir nelietuviškuose žodžiuose *oi*, *ou*. Šių dvigarsių dėmenys yra susiję daug laisviau negu grynųjų sutaptinių, nes daugumas jų yra priešingos artikuliacijos: jie ne platėja, o siaurėja, pvz., *ei* eina nuo atviro *e* prie uždaro *i*, *au* – nuo atviro *a* prie uždaro *u*.

Dvibalsiais juos laikome todėl, kad abu jų dėmenys priklauso tam pačiam skiemeniui: *kai-mas*, *sau-lė*. Jų dėmenis lietuvių kalboje sieja ir palyginti sklandi artikuliacijos slinktis, ir priegaidė.

Į grynuosius sudėtinius dvibalsius panašūs ir *mišrieji dvigarsiai*. Jų sandara lietuvių kalboje nekelia jokių abejonių: jie yra sudaryti iš trumpųjų balsių *a*, *e*, *i*, *u* ir balsingųjų priebalsių *l*,

m, n, r, pvz., al, er, im, ur (kalnas, bernas, gimsta, purvas). Mišriųjų dvigarsių dėmenų artikuliacija nėra labai sklandžios slinkties. Lietuvių kalboje šiuos junginius, kaip ir dvibalsius, labiausiai vienija priegaidė, todėl jie ir laikomi tam tikra dvigarsių rūšimi.

Grynuosius sudėtinius ir mišriuosius dvigarsius į vieną pogrupį bendrinėje lietuvių kalboje jungia priegaidės realizacija.

- 1) Tvirtapradės priegaidės dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių dėmenys trumpieji balsiai *a* ir *e* pailgėja ir tariami kaip

pusilgiai balsiai:

ká.imas : ká.lnas,

ká.ulas : ká.r`v`è/

Kiti balsiai lieka trumpi:

úiti : púlti,

bóil`er`is : kólba.

Tai gi neilgėja balsiai *i, u* ir trumpasis *o*.

- 2) Esant tvirtagalei priegaidei ir grynujų sudėtinių, ir mišriųjų dvigarsių antrieji dėmenys yra tariami kaip pusilgiai

garsai.

vaĩ.kas : baĩ.nas

aũ.las : l`eĩ.ta.

Tai padeda rasti teisingą fonologinę viso šio pogrupio dvigarsių interpretaciją. Kadangi dėl priegaidės pailgėja tai pirmieji, tai antrieji dėmenys, šiuos dvigarsius reikia laikyti dviejų fonemų junginiais (vienfonemiais junginiais jie laikomi LKG 1 tome). Jų pirmieji dėmenys yra trumpieji balsiai *a, e, i, u*. Daugiausia ginčų kelia grynujų sudėtinių dvibalsių antrųjų dėmenų interpretacija. Vieni kalbininkai įrodinėja, kad šių dvibalsių antrieji dėmenys yra labai balsingi ir todėl juos laiko balsiais *i* ir *u* (toks yra tradicinis supratimas, dabar jį remia A. Tekorius, A. Pakerys). Kiti kalbininkai (A. Girdenis), antruosius dėmenis linkę laikyti fonemų *j* ir *v* variantais. Tokią nuomonę paremia tai, kad po balsio *j* ir *v* yra traktuojami kaip balsiai (taip pat ir dvibalsiuose), pvz., *duob`ėi, galvõ`i, sud`ieu*. Čia elementų *i* ir *u* niekaip

negalima laikyti balsinėmis fonemomis, nes jos nepriklauso skiemens centrui. Ir skiemens centre stebimas toks pats kaitaliojimas, pvz.,

viršuĩ : *viršujė*

guĩti : *gũja*

aĩti : *ãvė*.

Vadinasi, galima daryti išvadą, kad fonemos *j* ir *v* skiemens pradžioje yra realizuojamos kaip tipiški balsingieji priebalsiai, o skiemens gale jų realizacija priartėja prie balsio (*i* arba *u*) realizacijos. Tokiu atveju darosi suprantamas ir šių fonemų pailgėjimas tvirtagaliame skiemenyje, kaip pavyzdžiui, žodyje *pur̃.vas* pailgėjantis garsas yra priebalsinė fonema, taip ir žodyje *aĩ.las u.* yra priebalsinė fonema – fonema *v*.

Būtina įsidėmėti, kad nekirčiuotų grynųjų sudėtinių dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių abu dėmenys lieka trumpi: *vaikũs, purvũs*.

Vadinasi, tiksliai kalbant, lietuvių kalboje dvibalsių – junginių sudarytų iš dviejų balsių – nėra.

VI. Pagrindinės konsonantizmo sąvokos

1. Funkcinė priebalsių klasifikacija
2. Artikuliacinė priebalsių klasifikacija
3. Akustinės priebalsių klasifikacijos pradmenys

1. Funkcinė priebalsių klasifikacija

Pagal funkciją visus lietuvių kalbos priebalsius visų pirma reikia skirstyti į dvi vienodo dydžio grupes: į *balsinguosius* ir *trankiuosius*.

Balsingieji priebalsiai nuo kitų skiriasi tuo, kad jie gali priklausyti skiemens centrui ir tokiu būdu sudaryti mišriuosius dvižarsius ir grynuosius sudėtinius dvibalsius: *kalnas, kurmis*. Jų yra šeši: *l, r, m, n, j, v*. Visi kiti priebalsiai – *trankieji* – į skiemens centro sudėtį neįeina, jie tik šliejasi prie skiemens centro iš pradžios arba iš galo, plg. *k-a-s*.

Toliau trankiuosius priebalsius funkciškai galima skirstyti į:

- 1) pučiamuosius (*s, z, š, ž*),
- 2) sprogstamuosius (*p, t, k, b, d, g*).

Afrikatos (*c, dz, č, dž*) funkciniu požiūriu priklauso prie sprogstamųjų priebalsių.

2. Artikuliacinė priebalsių klasifikacija

Artikuliacinė priebalsių klasifikacija yra ketveriopa:

- a) pagal tarimo būdą,
- b) pagal tarimo vietą,
- c) pagal balso stygų veikimą,
- d) pagal papildomąją liežuvio vidurio artikuliaciją.

A. Skirstydami priebalsius pagal tarimo būdą, žiūrime, kaip skverbiasi oro srovė. Ji, pučiama iš plaučių,

burnoje sutinka įvairių kliūčių. Pagal šį požymį skiriami *uždarumos*, *ankštumos* ir *mišrūs* (*uždarumos-ankštumos* arba *uždarumos-atvirumos*) priebalsiai.

Uždarumos priebalsių yra dvi tarimo fazės: uždaruma ir sprogimas. Iš pradžių kalbos padargais burnoje sudaroma aklina kliūtis – uždaruma. Padidėjus pučiamo oro slėgiui, ta kliūtis likviduojama – tarsi susprogdinama: kalbos padargai staigiai prasisiskiria ir oras per akimirksnį prasiveržia. Pagal antrąją – sprogimo – fazę uždarumos priebalsius dar vadiname *sprogstamaisiais*: *p, t, b, k, d, g*.

Ankštumos priebalsiai tariami, kai burnoje susidaro ne aklina uždaruma, o tik ankštuma – plyšys, pro kurį pučiama be jokių pertrūkių vienoda oro srovė. Pagal tai ankštumos priebalsiai dar vadinami *pučiamaisiais*: *s, z, š, ž*.

Mišraus tarimo būdo yra balsingieji priebalsiai, kuriuos A. Pakerys vadina *sklandžiaisiais*. Juos tariant, oro srovė juda sklandžiai, be didelės trinties. Ji juda įvairiais būdais, ir pagal tai šiuos priebalsius galima skirstyti į *paprastuosius*, *nosinius*, *šoninius*, *virpamuosius*.

Tariant *paprastuosius* priebalsius *j* ir *v*, oras eina balso trakto viduriu, kaip ir tariant *ankštumos pučiamuosius* priebalsius, todėl jie dažnai skiriami pučiamųjų grupei, laikomi *ankštumos priebalsiais*, nors funkciniu požiūriu tokie nėra.

Tariant *nosinius* *m* ir *n*, burnoje sudaroma aklina pertvara, bet oras laisvai išeina pro nosį, todėl jie dar vadinami *atvirumos-uždarumos garsais*.

Tariant *šoninį l*, burnos priekyje yra uždaruma, o viename iš šonų – atviruma ar ankštuma, todėl *šoninį l* galima laikyti *uždarumos-ankštumos priebalsiu*.

Tariant *virpamąjį* priebalsį *r*, liežuvio galiukas tai atsitrenkia į viršutinius dantis, tai vėl nuo jų atšoka. Todėl galima sakyti, kad šiuo atveju uždaruma kaitaliojasi su ankštuma.

B. Skirstant priebalsius pagal tarimo vietą, galima sudaryti dvi klasifikacijas: pagal aktyvųjį ir pasyvųjį kalbos padargą. Pagal aktyviuosius kalbos padargus yra skiriami *lūpiniai*, *liežuvio priešakiniai*, *liežuvio viduriniai*, *liežuvio užpakaliniai priebalsiai*. Aktyvusis padargas artikuliuojant

priebalsį prisispaudžia arba priartėja prie pasyviojo padargo. Pagal pasyvųjį padargą skiriami *lūpiniai*, *dantiniai*, *alveoliniai*, *gomurio viduriniai* ir *gomurio užpakaliniai priebalsiai*. Tiksliai apibūdinant priebalsio artikuliaciją, patogiausia derinti abi klasifikacijas.

1. *Abilūpiniai priebalsiai yra p, b, m.*
2. *Lūpiniai dantiniai priebalsiai yra v, f.*
3. *Liežuvio priešakiniai dantiniai yra t, d, s, z, n, l, r, c, dz (A. Pakerys r laiko alveoliniu).*
4. *Liežuvio priešakiniai alveoliniai yra č, dž, š, ž.*
5. *Liežuvio vidurinis gomurio vidurinis yra priebalsis j. Prie jo priartėja ḳ, g̣.*
6. *Liežuvio užpakaliniai gomurio užpakaliniai yra k, g, x, h.*

C. Pagal balso stygų veiklą skiriame dusliusius ir skardžiuosius priebalsius. Tariant dusliusius priebalsius, balso stygos būna prasiskleidusios ir iš plaučių pučiamas oras jų nevirpina. Tariant skardžiuosius priebalsius, oro srovė virpina suartėjusias balso stygas. Pagal šį požymį trunkieji priebalsiai eina poromis: išlaikydami tą pačią tarimo vietą, jie vienas nuo kito skiriasi kaip duslusis nuo skardžiojo, pvz., *p : b, t : d, k : g, s : z, š : ž*.

Balsingieji priebalsiai dusliųjų atitikmenų visai neturi. Dusliųjų priebalsių išskvepiamo oro srovė esti stipresnė, todėl stipresnis ir sproginimas arba pūtimas, nes pro laisvas balso stygas galima pūsti orą stipresne jėga. Jeigu oro pūtimas būtų silpnas, šiuos priebalsius blogai girdėtume.

D. Pagal papildomąją liežuvio artikuliaciją yra apibūdinamas priebalsių *minkštumas*. Tariant kietuosius priebalsius, liežuvio vidurinė dalis nebūna pakilusi prie minkštojo gomurio. Liežuvis arba visai neliečia gomurio kraštų, arba liečia tik tiek, kiek yra būtina pagrindinei artikuliacijai.

Minkštieji priebalsiai tariami liežuvio vidurinei daliai papildomai pakilus prie kietojo gomurio, todėl tokie priebalsiai dar vadinami *palataliniais garsais*. Liežuvis gana plačiai liečia kietojo gomurio pakraščius. Liežuvio vidurinės dalies pakilimas kietojo gomurio link yra pagrindinė priebalsio *j* artikuliacijos

ypatybė, todėl *j* yra iš prigimties palatalinis garsas. Visi kiti priebalsiai pagal kietumą minkštumą sudaro poras:

p : *p`*                      *palà* : *p`el`k`è*
s : *s`*                        *salà* : *s`ú-las*.

Kietųjų ir minkštųjų priebalsių pagrindinė artikuliacija yra beveik ta pati, pastebimi tik nedideli skirtumai: dėl minkštumo gomurio užpakaliniai *k*, *g*, *x*, *h* artikuliuojami nebe taip giliai, jie greičiau yra gomurio vidutiniai arba bent prie jų priartėja. Kietasis *l* yra liežuvio priešakinis dantinis, o minkštasis *l`* - liežuvio priešakinis alveolinis.

Skiriamas dvejetainis priebalsių minkštumas: *nemotyvuotas* (*jotinis*) ir *motyvuotas* (*asimiliacinis*).

Nemotyvuoto minkštumo priebalsiai gali būti prieš labializuotus užpakalinės eilės balsius (*u* ir *o*): *karų* : *karių*, *lapų* : *lapių*, *sauso* : *sausio*, *seno* : *senio*. Iš šių pavyzdžių matyti, kad lietuvių kalboje minkštieji ir kietieji priebalsiai yra skirtingos fonemos, nes tik jie vieni skiria žodžių poras. *Nemotyvuotas* priebalsių minkštumas atsirado išnykus *jotui*: kadaise buvo tariama ne *siūlas*, o *sjūlas*. Dabar tokias atvejais yra rašomas minkštumo ženklas *i*, kuris žymi priešais einančio priebalsio minkštumą (jo negalima vadinti minkštinimo ženklu, nes raidė nieko neminkština).

Motyvuoto minkštumo priebalsiai yra prieš priešakinės eilės balsius *i*, *ie*, *é*, *e*, plg., *l`iko*, *l`ieka*, *l`ék`è*, *l`es`t`i*. Šiuo atveju priebalsiai minkštėjo todėl, kad priešakinės eilės balsiai lietuvių kalboje yra tariami minkštai. Taigi balsiai sąlygojo priebalsių suminkštėjimą, todėl toks minkštumas yra vadinamas *asimiliaciniu*. Reikia žinoti, kad ne visi lietuviai asimiliacinio minkštumo priebalsius vienodai taria. Labiausiai priebalsiai minkštinami Rytų Lietuvoje, vidutiniškai – vakarų aukštaičių ir mažiausiai žemaičių (jų tarmėje kai kurie priebalsiai ir dabar prieš priešakinės eilės balsius tebėra kieti). Bendrinėje lietuvių kalboje prieš priešakinės eilės balsius kietų priebalsių nėra, taigi stovi tik minkštosios fonemos, bet Rytų Lietuvoje prieš *e* ir *é* būna kietas: *lakia*, *saula*.

Minkštumas fonetinėje transkripcijoje žymimas ` , tik joto, iš prigimties minkšto garso, minkštumas nežymimas.

3. Akustinės priebalsių klasifikacijos pradmenys

Lietuvių bendrinėje kalboje priebalsių akustiniai požymiai kol kas labai mažai tyrinėti. Plačiau galima kalbėti tik apie priebalsių *tembro aukštį* ir *balsingumą*, arba *sonoringumą*.

Priebalsių *balsingumą* lemia pagrindinio tono ir ūžesių santykis. Duslieji priebalsiai yra visai nebalsingi, nes, juos tariant, balso stygos nejuda ir balsas nesusidaro. Tariant skardžiuosius priebalsius, balso stygos sukelia periodinius virpesius – pagrindinį toną, bet skardžiųjų priebalsių balsingumas yra nevienodas. Sprogstamųjų ir pučiamųjų priebalsių pagrindinis tonas yra sumišęs su ryškiais ūžesiais. Tai paprastieji skardieji priebalsiai. Balsingieji priebalsiai *l, r, m, n, j, v* yra balsingesni, sonoriškesni, nes juos tariant, vyrauja tonai. Todėl šie garsai dar vadinami pusbalsiais arba sonantais.

Tembro aukštis sąlygoja priebalsių minkštumą. Liežuvio vidurinei daliai pakilus kietojo gomurio link, burnos ertmė gerokai sumažėja ir rezonuoja aukštesniu tembru, plg., *l* ir *l`*, *s* ir *s`*, *n* ir *n`*. Taigi visi kietieji priebalsiai yra žemo tembro, o visi minkštieji priebalsiai – aukšto tembro. Fonologijos darbuose žemo tembro priebalsiai vadinami *paprastaisiais*, o aukšto tembro priebalsiai – *dieziniais* (paukštintais).

Iš kitų akstinių ypatybių dar galima paminėti *tolydumą* ir *netolydumą*. Tariant tolydžiuosius garsus, energija per visą tarimo laiką išlieka maždaug vienoda. Prie tolydžiųjų priklauso pučiamieji *s, z, š, ž*. Tariant netolydžiuosius priebalsius, energija yra sukoncentruota mažoje laiko atkarpoje ir tuojau pat užgęsta. Prie netolydžiųjų priklauso sprogstamieji priebalsiai ir afrikatos, pvz., *k, g, č, dž, p, t, b, d*.

Katrais priebalsius dar bandoma skirstyti į *kompaktinius*, pvz., *k, g, č, dž, š, ž* ir *difuzinius*, pvz., *t, p, c, dz, s, z*, bet, reikia sutikti su A. Pakerio nuomone, kad akustinis tokio klasifikavimo pagrindas kol kas dar nėra pakankamai aiškus.

Nesunku suprasti, kad akustinė priebalsių klasifikacija nėra tokia aiški, kaip artikuliacinė, todėl dažniau yra naudojamos artikuliacinė klasifikacija.

Priebalsiai (garsai) rašte žymimi priebalsėmis (raidėmis). Izoliuotus priebalsius reikia tarti kuo gryniausius [*s*], [*m*], [*t*]. Priebalsės vadinamos specialiais vieno skiemens vardais: *ef, el, bè, dè, ka, jot*.

VII. Atskirų priebalsių artikuliacinės ir akustinės ypatybės

1. Sprogstamieji (uždarumos) priebalsiai
2. Pučiamieji (ankštumos) priebalsiai
3. Afrikatos
4. Balsingieji priebalsiai

1. Sprogstamieji (uždarumos) priebalsiai

1. Sprogstamaisiais vadiname priebalsius, kurie ištariami, burnos ertmėje sudarius aklinają pertvarą, uždarumą. Jų yra dvi pagrindinės tarimo fazės: uždaruma ir sproginimas. Sproginimas įvyksta, kai padidėjusi oro srovė likviduoja, tarsi susprogdina pertvarą ir per akimirksnį oras prasiveržia. Taigi pagal išlaikymą sproginamieji priebalsiai yra akimirkos garsai, tęsti jų negalima.

Pagal tarimo vietą sproginamieji priebalsiai yra trejopi:

1. Vieni sproginamieji priebalsiai yra tariami, aktyvią apatinę lūpą suglaudus su pasyvia viršutine lūpa, jie yra abilūpiniai. Abilūpiniai sproginamieji priebalsiai yra keturi:

p – duslusis, kietasis : purvas,

p` - duslusis, minkštasis : p`irmas,

b – skardusis, kietasis : bala,

b` - skardusis, minkštasis : b`i-la.

Duslieji priebalsiai tariami su stipresne oro srove, nes, tariant skardžiuosius, oro srovę silpnina balso stygų virpėjimas.

2. Kiti sproginamieji priebalsiai yra tariami, liežuvio priešakinę dalį prispaudus prie viršutinių dantų. Tai liežuvio priešakiniai dantiniai sproginamieji

priebalsiai. Jų lietuvių kalboje taip pat yra keturi:

t – *duslusis, kietasis* : *ta·kas*,
t`* – *duslusis, minkštasis* : *t`i·la,
d – *skardusis, kietasis* : *dag`i·s*,
d`* – *skardusis, minkštasis* : *d`erva.

Oro srovės stiprumu duslieji skiriasi nuo skardžiųjų kaip ir abilūpiniai.

3. Treti sprogstamieji priebalsiai yra tariami, liežuvio užpakalinę dalį suglaudus su minkštuoju gomuriu. Tai liežuvio užpakaliniai gomurio užpakaliniai priebalsiai. Jų lietuvių kalboje taip pat yra keturi:

k – *duslusis, kietasis* : *kaktà*,
k`* – *duslusis, minkštasis* : *k`ilpa,
g – *skardusis, kietasis* : *gamtà*,
g`* – *skardusis, minkštasis* : *g`i·l`i·s.

Kaip jau buvo minėta, minkštieji liežuvio užpakaliniai priebalsiai yra tariami ne tiek gomurio užpakalinėje dalyje, kiek gomurio vidurinėje dalyje, maždaug toje vietoje, kur kietasis gomurys pereina į minkštąjį, todėl, tiksliai klasifikuojant, juos reikia laikyti gomurio viduriniaisiais garsais, nors paprastumo dėliai dažnai jie vadinami gomurio užpakaliniais.

Sprogstamieji priebalsiai lietuviškuose žodžiuose yra paveldėti iš baltų prokalbės, bet jų gali pasitaikyti ir skoliniuose, pvz., *proza, bā·kas, d`ebā·tai, kvartā·las, g`en`ijus*. Jų tarimas skoliniuose nė kiek nesiskiria nuo tarimo lietuviškuose žodžiuose.

2. Pučiamieji (ankštumos) priebalsiai

Tariant pučiamuosius priebalsius, kurių, kurioje nors burnos vietoje susidaro ankštuma tarp suartėjusių kalbos padarų – plyšys pro kurią be jokių pertrūkių yra pučiama vienoda oro srovė. Ši srovė sukuria šlamesius, kurių pobūdis priklauso nuo to, kurioje vietoje yra plyšys ir kokia jo forma. Šlamesiai atsiranda todėl, kad iškvepiama oro srovė trinasi į kalbos padarų sienelės plyšio vietoje, todėl jie dar vadinami frikatyviniais. Lietuvių

kalboje pučiamuosius priebalsius skirstome į lietuviškus ir nelietuviškos kilmės žodžių priebalsius.

Lietuviški pučiamieji priebalsiai pagal tarimo vietą yra trejopi:

1. Vienus pučiamuosius priebalsius tariame, liežuvio priešakinę dalį priartinę prie viršutinių dantų. Tai liežuvio priešakiniai dantiniai priebalsiai. J. Jablonskis juos vadino *sargiaisiais*. Jų lietuvių kalboje yra keturi:

s – *duslusis, kietasis* : *salà,*

s`* - *duslusis, minkštasis* : *s`ĩk`is,

z – *skardusis, kietasis* : *zaunà,*

z`* - *skardusis, minkštasis* : *z`ĩl`ė.

s lietuvių kalboje yra labai dažnas garsas, nes jį turi daugelis galūnių, o *z* yra retas, paprastai pasitaiko arba garsažodžiuose (*zaunyti, zirsti, zyzti, zurzėti*), arba skoliniuose (*zebras, zenitas, zomša, zona, zoologas*).

2. Kitus pučiamuosius trunkiuosius tariame, kai liežuvio priešakinė dalis būna priartėjusi prie alveolių. Tai liežuvio priešakiniai alveoliniai priebalsiai. Be to, liežuvio esti įlinkęs (šaukštelio formos), jo užpakalinė dalis šiek tiek pakilusi prie gomurio užpakalinės ar vidurinės dalies. Manoma, kad burnos gilumoje susidaro antrasis, papildomas artikuliacijos židynys, todėl šie priebalsiai kartais vadinami dvižidininiais, o visi kiti – dvižidininiais. J. Jablonskis alveolinius pučiamuosius vadino žvarbiaisiais. Jų lietuvių kalboje yra keturi:

š – *duslusis, kietasis* : *šakà,*

š`* - *duslusis, minkštasis* : *š`eimà,

ž – *skardusis, kietasis* : *žalà,*

ž`* - *skardusis, minkštasis* : *ž`iemà.

Be liežuvio pučiamųjų, dabar bendrinėje lietuvių kalboje yra ir nelietuviškų garsų, atėjusių su skoliniais. Jie priklauso prie periferinių priebalsių, nes į lietuvių kalbą dar nėra kaip reikiant įaugę. Pagal tarimo vietą šie priebalsiai yra dvejopi.

1. Vienus tariame, apatinę lūpą priartinę prie viršutinių dantų iš apačios. Tai lūpų dantiniai priebalsiai. Jų lietuvių kalboje yra du:

f – *duslusis, kietasis* : *fã·bula,*

f`* – *duslusis, minkštasis* : *f`ikusas.

Šie priebalsiai neturi skardžiųjų atitikmenų. Nors toje pat vietoje lietuviai taria skardžiuosius v ir v' , *pastarieji porų su f ir f'* nesudaro, nes priklauso prie balsingųjų priebalsių. Žmonės, neišmokę bendrinės kalbos kartais, f ir f' keičia p ir p' : sako *pabrikas, futbolas, flirtuoti, Steputė*.

2. Kitus nelietuviškus priebalsius tariame, liežuvio užpakalinę dalį priartinę prie minkštojo gomurio. Tai liežuvio užpakaliniai gomurio užpakaliniai priebalsiai. Jie lietuvių kalboje yra keturi:

x – *duslusis, kietasis* : $xòras$,

x' – *duslusis, minkštasis* : $x'irùrgas$,

h – *skardusis, kietasis* : *humoras*,

h' – *skardusis, minkštasis* : $h'érbas$.

Bendrinėje kalboje priebalsiai h ir h' gali būti ir rykliniai, tariami ryklės ertmėje. Taip juos tarti rekomendavo fonetikė E. Mikalauskaitė, tačiau daug kas šiuo metu šiuos priebalsius taria kaip gomurio priebalsius. Minkštųjų x' ir h' *artikuliacija yra pasislinkusi į priekį kaip ir minkštųjų k' ir g'* - jie beveik yra gomurio viduriniai garsai, nors paprastumo dėliai dažnai vadinami gomurio užpakaliniais. Žmonės, neišmokę bendrinės kalbos, šiuos garsus kartais keičia lietuviškais tos pačios tarimo vietos sprogstamaisiais k ir g ir sako *kalatas, kolera, chirurgas, koras gimnas, husaras*.

3. Afrikatos

Afrikatos tai priebalsiai, užimantys-uždaromos garsų ir pučiamųjų- ankštumos garsų. Jie susideda iš glaudžiau sutapusių sprogstamojo (uždaromos) ir pučiamojo (ankštumos) elementų. Sprogimo fazė sklandžiai pereina į frikciją, bet frikcijos fazė būna trumpa ir tuo skiriasi nuo pučiamojo priebalsio, kurį galima tęsti gana ilgai. Taigi, fonetikos, tarimo požiūriu c galima laikyti glaudžiu $t+s$ junginiu $č=t+š$ ir taip toliau. Dėl to afrikatos dažnai vadinamos priebalsiniais dvigarsiais. Pagal tarimo vietą mūsų kalbos afrikatos atitinka lietuvių kalbos pučiamuosius priebalsius. Jų yra dvi grupės.

1. Vienos afrikatos tariamos, liežuvio priešakinę

dalį priglaudus ir staigiai atplėšiant nuo priešakinių viršutinių dantų. Tai liežuvio priešakinės dantinės afrikatos. Jų lietuvių kalboje yra keturios.

c – *duslioji, kietoji* : *cã·ras,*

c`* – *duslioji, minkštoji* : *c`iklas,

dz – *skardžioji, kietoji* : *dzũ·kas,*

dz`* – *skardžioji, minkštoji* : *dz`iñ·b`ina.

šios afrikatos yra vienžidinės.

2. Kitos afrikatos tariamos, liežuvio priešakinę dalį priglaudus ir atitraukiant nuo alveolių. Tai liežuvio priešakinės alveolinės afrikatos. Manoma, kad jas tariant, liežuvio užpakalinė dalis šiek tiek pakyla prie minkštojo gomurio ir taip susidaro antrasis, papildomas artikuliacijos židiny, todėl šios afrikatos vadinamos dvižidinėmis.

Pagal duslumą-skardumą ir kietumą-minkštumą lietuvių kalboje jų yra keturios:

č – *duslioji, kietoji* : *g`iñ·čas,*

č`* – *duslioji, minkštoji* : *č`ùp`t`i,

dž – *skardžioji, kietoji* : *džá·ul`is,*

dž`* – *skardžioji, minkštoji* : *dž`o·và.

Lietuvių kalbos afrikatos yra trejopos kilmės:

1. Minkštosios afrikatos *č`* ir *dž`* yra atsiradusios iš senesnių junginių *tj* ir *dj*: *svetjas* > *svečias*, *valdja* > *valdžia*. Lietuvių kalboje jos dažnai kaitaliojasi su priebalsiais *t* ir *d*: *platus* : *plačius*, *pat* : *pačios*, *matė* : *mačiau*, *arti* : *arčiau*, *medis* : *medžio*, *skaudus* : *skaudžiu*, *rodė* : *rodžiau*, *saldus* : *saldžiausias*. Dėl šios priežasties minkštosios afrikatos *č`* ir *dž`* lietuvių kalboje yra dažniausios.

2. Afrikatos pasitaiko garsažodžiuose: *capsėti*, *ciepsėti*, *cypti*, *cvakt*, *dzingsėti*, *dzyruoti*, *dzūkas*, *čerkti*, *čiaukšėti*, *čirkšti*, *čirpti*, *čiulbėti*, *čiužėti*, *džingsėti*, *džergžti*.

3. Afrikatos yra atėjusios tiek su senais, tiek su naujesniais skoliniais: *caras*, *colis*, *čekas*, *čerpė*, *česnakas*, *čigonas*, *džiaulis*, *džiazas*.

Lietuvių kalbotyroje afrikatas yra linkstama laikyti fonologiškai neskaidomomis dėl kelių priežasčių:

1. Afrikatų pučiamieji elementai yra trumpi, gerokai trumpesni už savarankiškus pučiamuosius.
2. Minkštosios afrikatos *č`* ir *dž`* kaitaliojasi ne su fonemų junginiais, o su fonemomis: *pati* – *pačios*, *medis* – *medžio*.
3. Kai kuriais atvejais tarp afrikatų dėmenų eina fonemų riba: jeigu *pats* laikysime sudarytu su afrikata (*pac*), negalėsime skaidyti morfemomis. Naujausi tyrinėjimai rodo, kad tokiais atvejais afrikatos nesusidaro, kad skiriame, pvz., *actu* ir *astu*, *atsuko* ir *acuko*. Tai rodo, kad afrikatos dar ne visur yra įsitvirtinusios, nors, pavyzdžiui, V. Vitkauskas „Lietuvių kalbos tarties žodyne“, transkribuota *atsarga*, *atspara*, *atstovas* ir panašiai.

4. Balsingieji priebalsiai

Visi ankščiau nagrinėti priebalsiai priklausė prie trankiųjų – tų, kuriuos tariant vyrauja įvairūs ūžesiai ir šlamesiai. Balsingieji priebalsiai nuo trankiųjų skiriasi tuo, kad juos artikuliuojant, persvarą prieš ūžesius įgyja harmoniškai virpesiai – tonai. Kaip buvo minėta, šiuo požymiu jie artimesni balsiams, todėl neretai vadinami *pusbalsiais*. Vartojami ir terminai *sonatai*, *sonoriniai priebalsiai*. Pagal oro skverbimosi būdą A. Pakerys juos vadina *sklandžiaisiais*. Balsingieji priebalsiai yra tariami virpant balso, paprastai jie neduslėja ir priešingai negu trankieji, neturi porų su kokias nors dusliaisiais.

Tariant balsinguosius priebalsius, oro srovė pro kalbos padargus praeina įvairiais būdais. Pagal tai visi balsingieji priebalsiai skirstomi į *paprastuosius*, *sklandžiuosius*, *nosinius*.

1. *Balsingieji paprastieji priebalsiai* yra tariami oru einant tolydžiai balso trakto viduriu, kaip ir tariant ankštumos pučiamuosius priebalsius, todėl kartais jie dar vadinami *balsingaisiais pučiamaisiais*, nors toks terminas yra nepatogus, nes gali painioti su tikraisiais pučiamaisiais, todėl jo toliau nevertosime. Pagal tarimo vietą balsingųjų paprastųjų yra dvi grupės:

A. *Liežuvio vidurinis (palatalinis) jotas*. Jis tariamas liežuvio vidurinę dalį pakeliant prie kietojo gomurio vidurinės dalies šiek tiek aukščiau, negu tariant *i*, ir liežuvio šonai paliečia kietojo gomurio pakraščius. Pro angą oras skverbiasi su nedidele trintimi. Liežuvio vidurinės dalies pakilimas prie kietojo gomurio yra pagrindinis, o ne papildomasis šio priebalsio artikuliacijos požymis, todėl jotas savo esme yra palatalinis, minkštasis priebalsis, neturintis kietos poros.

Rašte jotas žymimas raide *j*, bet dviem atvejais jo tarimas rašte neatsispindi: 1) *j* nerašome šaknies pradžioje prieš dvibalsį *ie*: *iena, iešmas, ieva*; 2) dažniausiai jo nerašome svetimoms kilmės žodžiuose: *filialas, biologas, patriotas, klientas*.

B. *Lūpiniai priebalsiai v ir v`*. Juos tariant, oras eina balso trakto viduriu, kaip ir tariant *jotą*. Jie artikuliuojami, apatinę lūpą priartinus prie viršutinių dantų, todėl vadinami *lūpų dantiniaisiais* priebalsiais. Pagal kietumo-minkštumo požymį jų yra du:

v – kietasis : vā-karas,

v` – minkštasis : v`-ras.

Dalis lietuvių prieš labializuotus balsius *o* ir ypač *u*, *v* gali tarti ne lūpų palatalinį, o abilūpinį, pvz., *wó-ras, ko-wū*. Toks tarimas jokia tarties klaida nelaikytinas.

2. *Balsingieji sklandieji priebalsiai* yra uždarumos-ankštumos garsai: juos tariant, kalbos padargai būna kur nors prisiglaudę. Pagal tarimo vietą ir tarimo būdą šių priebalsių skiriamos dvi grupės:

A. *Liežuvio priešakiniai virpamieji*. Jų artikuliacijos kliūtis yra kintama. Neįtemptas liežuvio galas priartėja prie viršutinių dantų, ir oro srovė jį virpina. Liežuvio galas, į alveoles ar dantis dažniausiai atsitrenkia 1-2 kartus, todėl šiuos priebalsius vadiname virpamaisiais. Priartėjęs prie dantų, liežuvio galas susiaurina arba akimirką net visai uždaro kelią orui praeiti, o atšokęs nuo jų, palieka platoką angą, todėl šiuos priebalsius galima laikyti uždarumos-ankštumos priebalsiais. Pagal kietumo-minkštumo požymį jų yra du:

r – kietasis : rā-tas,

r` - minkštasis : r`-tas.

B. *Liežuvio priešakiniai šoniniai*. Juos tariant, liežuvio priešakinė dalis, prisispaudusi prie viršutinių dantų ir alveolių,

neleidžia orui eiti tiesia kryptimi. Oro srovė yra nukreipiama į šalis, tarp liežuvio šonų ir krūminių dantų, kur yra likusios angos (kartais vienoje pusėje, o kartais abiejose). Taigi šių priebalsių artikuliacija yra specifinė: priekyje yra uždaruma, o šonuose – ankštuma (arba net atviruma). Liežuvio vidurinė dalis, pakilusi aukštin, liečia kietojo gomurio pakraščius, tad ties liežuvio užpakaline dalimi susidaro antrasis, papildomas artikuliacijos židynys. Pagal kietumo-minkštumo požymį jų yra du:

l kietasis : lã·šas,

l` – minkštasis : l`ú·nas.

Kietasis *l* yra labiau veliarizuotas už minkštąjį ir kalbotyroje dažnai vadinamas *veliariniu l* (o *l` – palataliniu*). Rytų lietuvoje veliarinis *l* yra tariamas ne tik prieš užpakalinius balsius, bet ir prieš priešakinius *e* ir *è*: *ladas, lètas, la·la*.

3. *Balsingieji nosiniai* priebalsiai savo tarimu yra ypatingi tuo, kad burna kurioje nors vietoje sudaro aklinā kliūtį orui praeiti, bet minkštasis gomurys su liežuvėliu būna nuleistas žemyn, todėl oras be jokių kliūčių išeina pro nosį (dalis oro patenka į burnos ertmę, bet uždaruma jo neišleidžia). Todėl balsingieji nosiniai dar vadinami uždarumos-atvirumos garsais. Pagal tarimo vietą šių priebalsių skiriame dvi grupes:

A. *Lūpiniai (abilūpiniai)*. Juos tariant, aklinā uždarumą sudaro sudaro sučiauptos lūpos, iš kurių aktyvesnė yra apatinė. Oras išeina pro nosį. Burnoje oro slėgis pakilti negali (nosies ertmė yra atvira) todėl, pravėrus lūpas, išeina be sprogo. Pagal kietumą-minkštumą šių priebalsių yra du:

m – kietasis : mantà,

m` – minkštasis : m`iškas.

B. *Liežuvingai*. Tariant liežuvingus nosinius priebalsius, liežuvio priešakinė dalis paprastai priartėja prie priešakinių dantų, o liežuvio šonai – prie šoninių dantų. Iš plaučių pučiamas oras burnoje sutinka aklinā uždarumą, bet, kadangi minkštasis gomurys su liežuvėliu būna nuleistas, randa laisvą kelią į nosies ertmę. Baigiant artikuliuoti garsą, liežuvis paprastai atitraukiamas nuo dantų, bet tai nesukelia sprogo, nes dėl laisvo oro kelio pro nosį oro slėgis burnoje nebūna padidėjęs. Pagal kietumą-minkštumą šių priebalsių yra du:

n – kietasis : nó·ras,

n` – minkštasis : n`ėkas.

Prieš gomurinius sprogstamuosius *k* ir *g* šie nosiniai priebalsiai patiria asimiliaciją. Jie tariami ne kaip *liežuvio priešakiniai*, o kaip *liežuvio užpakaliniai* (arba liežuvio viduriniai) garsai ir fonetinėje transkripcijoje žymimi raidėmis *ŋ* ir *ŋ`*:

ŋ – kietasis : laŋkà,

ŋ` – minkštasis : laŋ`k`ė.

Tuo lietuvių kalba skiriasi nuo slavų kalbų, kur ir prieš gomurinius sprogstamuosius tarimas dantinis, plg., rus. Tank.

VIII. Garsų junginių ypatybės

1. Garsų sąveika kalbos sraute. Sandūra ir jos tipas
2. Priebalsių ir balsių sąveika
3. Priebalsių sąveika
4. Balsių sąveika ir balsių sąveika (hiatas)
5. Žodžio galo dėsniai

1. Garsų sąveika kalbos sraute. Sandūra ir jos tipai

1. Kalbos garsai nėra izoliuoti vieni nuo kitų. Patekę į žodį, o su žodžiu į frazę, jie prisitaiko prie konkrečių fonetinių sąlygų ir kinta, kad palengvėtų tarimas. Dažniausiai laikomasi universalių kalbos ekonomijos principų, bet kaip farsai pakinta konkrečiu atveju, priklauso nuo kalbos sistemos.

Visus fonetinius kalbos procesus galima suskirstyti į dvi rūšis. Kai kurie fonetiniai procesai yra vykę praeityje. Dabar kalboje matome tik tų procesų rezultatus. Pavyzdžiui, žodyje *mesti* šaknies priebalsis *s* yra atsiradęs dėl asimiliacijos: kadaise buvo *met-ti* (šaknis visais atvejais išlaikė *t*). Dabar, susidūrus dviems tokiems pat priebalsiams, pirmasis iš jų yra praleidžiamas, o ne disimiliuojamas (*antvartis* tariamas su vienu *t*), o tai rodo, kad *tt>st* priklauso istorijai. Šių dienų fonetikos dėsniais negalime paaiškinti ir daugelio balsių kaitos atvejų, pvz., kodėl žodyje *veda* yra *e*, o žodyje *vadas* yra *a*.

Lietuvių bendrinėje kalboje yra nemaža ir gyvų, dabar veikiančių, o ne istorinių procesų. Juos nesunku paaiškinti, atsižvelgiant fonetines garsų vartojimo sąlygas, pvz., skardusis priebalsis, atsidūręs prieš duslųjį, būtinai virsta dusliuoju: *sega* → *sekti*. Tokie dėsniai tinka net skoliniams (plg., *futbolas* → *futbolas*), ir tai akivaizdžiai rodo proceso gyvumą.

Daugelio fonetinių procesų rezultatas yra garsų kaita, kaip *sega* : *sekti*. Vieni fonologai tokį reiškinį laiko fonemų kaita,

o kiti interpretuoja kaip fonemų neutralizaciją, nes tam tikroje pozicijoje fonemų priešprieša darosi negalima. Kai kada dėl fonetinio proceso pakinta ne fonemos, o atsiranda tik fonemų variantų, pvz., *kinba* > *kimba*, bet *lanka* > *lan̄ka*. Dėl to foneminė žodžio sudėtis nepakinta.

Fonetiniai procesai yra susiję su morfologine žodžio sandara, su ribomis tarp morfemų. Kartais žodis yra tariamas taip, tarsi ribos tarp morfemų nebūtų, pvz., sakoma *šumbajoris* kaip *kambarys*, *skamba* ir panašiai, nes lietuvių kalboje prieš *b* tariamas ne *n*, o *m*. Tokiais atvejais sakome, kad tarp garsų yra *uždara vidinė sandūra*. Bet žodis *šumbajoris* gali būti ištartas ir parodant jo morfeminę sudėtį – su *n*. Tokiu atveju sakoma, kad tarp garsų yra *atvira vidinė sandūra*: *šun-bajoris*. Paprastai lietuvių kalboje atvira vidinė sandūra pasitaiko sudurtiniuose žodžiuose tarp dėmenų ir tarp priešdėlio ir šaknies (plg., *pa-akys*, kur susiduria du balsiai, nors šaknyje tokia sandūra niekada nesusidaro). Kai kuriose fonetinėse transkripcijose atvira sandūra yra žymima brūkšneliu.

Tarp žodžių susidaro ne vidinė, o *išorinė sandūra*. Šiuo požiūriu galima skirti dvejopus junginius: 1) nesavarankiško ir savarankiško žodžio junginį, 2) dviejų savarankiškų žodžių junginių. Nesavarankiški žodžiai (prielinksniai, jungtukai, dalelytės) dažniausiai labai glaudžiai prišlyja prie savarankiškų žodžių, ir šių žodžių sandūroje garsų kitimo dėsniai yra beveik tokie patys, kaip žodžio viduryje. Savarankiškų žodžių junginiai kartais esti glaudesni, kartais tariami atskirai. Tai priklauso nuo įvairių aplinkybių: nuo kalbėjimo stiliaus (aiškūs ar šnekamasis), nuo noro pabrėžti (emfatinė kalba), nuo intonacijos faktorių (ypač nuo tempo ir pauzių išsidėstymo) ir kita. Todėl savarankiškų žodžių sandūroje garsai kinta fakultatyviai (*kas šaukia* ir *ka_šaukia*).

Pagal garsų grupes skiriame tris sąveikos rūšis: 1) tarp priebalsių ir balsių (C+V); 2) tarp priebalsių ir priebalsių (C+C); 3) tarp balsių ir balsių (V+V).

2. Priebalsių ir balsių sąveika

Priebalsių sąveika su balsiais yra viena iš garsų

asimiliacijos rūšių. Kadangi priebalsiai ir balsiai yra skirtingų klasių garsai, jų derinimas kartais yra vadinamas *akomodacija*. Yra du skirtingi priebalsių ir balsių sąveikos reiškiniai (ir dar vienas, trečiasis, mažiau ryškus).

A. Prieš priešakinės eilės balsius *e, é, i, ie* tariami minkštieji priebalsiai. Tariant priešakinės eilės balsius, liežuvis daugiau ar mažiau liečia kietojo gomurio pakraščius, todėl prieš šiuos balsius priebalsiai palatalizuojami (pvz., latvių kalboje toks reiškinys nevyksta): *g`eras, k`él`è, v`ienas, l`iko*. Dėl to susidaro kietųjų ir minkštųjų priebalsių kaita, pvz., *suku : suk`i, g`eru : g`er`i*. Kartu iš to matyti, kad prieš priešakinės eilės balsius negali būti kietųjų priebalsių, vadinasi, čia negalima yra kietųjų ir minkštųjų priebalsių opozicija (priešprieša). Asimiliacinis priebalsių minkštumas nėra vienodas. Minkščiausi yra priebalsiai prieš *i* ir *ie*, mažiau minkšti prieš *e* tipo balsius.

Glaudžiausiai prišlijusio žodžio galinis priebalsis (išskyrus *l*) prieš tolimesnio žodžio priešakinį balsį irgi minkštinamas: *p`er`_ež`era, už`_i`das*, bet *d`èl`\_i`dos!*

B. Po minkštųjų priebalsių užpakalinės eilės labializuoti balsiai *u, o, uo* paprastai priešakėja, o *a* visai supriešakėja ir išvirsta balsiu *e*:

siúlas   *s`ù`las,*

galiù   *gal`ù,*

niókoti n`ò`ko`t`i,

juðkas   *juðkas,*

valià   *val`è,*

šià   *š`è,*

giliai   *g`il`eũ* (*iau* visada transkribuosime *eu*,

nors yra transkribuodama ir *æu*).

Visais šiais atvejais minkštasis priebalsis yra jotinio minkštumo (įprastinėje rašyboje po jo rašomas minkštumo ženklas *i*), bet prieš *e* (plg., *valia*) jį jau galima laikyti asimiliacinio minkštumo priebalsiu.

C. Balsiai *a* ir *a* po liežuvio užpakalinių gomurio užpakalinių priebalsių *k* ir *g* pasidaro užpakalesni, plg., *ã-ras ir k`ã-ras, anà ir ganà*. Tokį pat poveikį patiria ir veliarinis *l*, pvz., *lã-pas*. Kadangi veliariacija nėra labai žymi, transkribuojant ji paprastai nežymima. Beje, ne visada žymimas ir papriešakėjimas.

3. Priebalsių sąveika

Priebalsių sąveika yra dažniausias garsų asimiliacijos atvejis. Čia priklauso 4 skirtingi procesai: 1) *minkštinimas*, arba *palatalizacija*, 2) *lūpinimas*, arba *labializacija*, 3) *skardumodushumo asimiliacija*, 4) *tarimo vietos asimiliacija*. Tas pats garsas gali būti paliestas ne vieno proceso, pvz., žodyje *leñkia n* yra tariamas kaip *ŋ* (tarimo vietos asimiliacija), be to, jis yra suminkštėjęs (palatalizacija).

1. *Minkštinimas, arba palatalizacija*. Lietuvių bendrinėje kalboje dėl tolimesnio minkštojo priebalsio poveikio yra tariami minkštieji priebalsiai: *šal`t`is*, *žal`s`v`i*, *skal`b`ù*. Jų minkštėjimas yra *regresyvinė asimiliacija*. Vieni priebalsiai prieš minkštuosius priebalsius minkštėja labiau, kiti – mažiau. Labiausiai esti palatalizuojamas *l*: *kùl`t`i*. Kiti priebalsiai minkštėja mažiau. Ypač menkai minkštėja gomuriniai sprogstamieji *k* ir *g*, todėl daugelis kalbininkų, transkribuodami žodžius, tokius priebalsius laiko kietaisiais: *ał`ks`n`is*, *aũ.kš`t`is*, *gr`u`t`i*.

Bendrinės kalbos sudurtinių žodžių priebalsių junginius geriausia tarti pagal bendruosius palatalizacijos dėsnius (pvz., *šá.l`t`m`et`è*, nors kai kurie kalbininkai mano, kad tokioje sandūroje gali būti išlaikomi ir kietieji priebalsiai, pvz., *mo`lž`em`is*, *bá.lt`m`iš`k`is*).

Kietuosius ir minkštuosius priebalsius deriname ir svetimoms kilmės žodžiuose, pvz., *á-l`g`ebra*, tariame su minkštuoju *`*, nes jis eina prieš minkštąjį *g`*. Tačiau turime ir tokių skolinių, kuriuose ne visi bendrinės kalbos vartotojai vienodina kietuosius ir minkštuosius priebalsius. Gana dažnai minkštasis *l`* prieš kietuosius priebalsius tariamas žodžiuose *áltas*, *asfaltas*, *pulsas*, *sulfátas*. Svetimos kilmės žodžiuose pagal lietuviškų žodžių pavyzdį geriau tarti kietąjį *l* (sakyti ne *fil`tras*, *fil`mas*, o *filtras*, *filmas*), bet kai kada reikia žodžius tarti su minkštuoju *l`*, pvz., *pol`ka*, *val`sas*.

Priebalsis *j*, kaip jau buvo minėta, yra palatalinis iš

prigimties. Jis savaime minkštas. Kaip ir prieš kitus minkštuosius priebalsius, kiti priebalsiai prieš jį suminkštėja: *p`ju-t`is*, *b`jeurùs*, *at`jo-t`i*.

2. *Lūpinimas* arba *labializacija*. Balsiai *u*, *o* ir dvibalsis *uo* yra tariami aktyviomis, į priekį atkištomis lūpomis. Prieš šiuos balsius esantys priebalsiai irgi lūpinami, tai yra tariami atkišus lūpas į priekį: *d`ú-r`è*, *k`o-và*, *j`uõkas*. Artikuliuojant lūpinius trumpuosius *u* ir *o* lūpų veikla yra silpnesnė, tad ir priebalsiai prieš juos labializuojami mažiau: *k`úras*, *s`úkà*. Kad ir kiek silpniau, yra lūpinami ne tik gretimi, bet ir tolimesni to paties junginio priebalsiai: *s`k`o-là*, *p`lúoštas*.

Priebalsių ir balsių labializacija pastebima ir glaudžiuose žodžių junginiuose, pvz., *ar`o`ũ-ž`e*, *an`t`o`up`ès*. Savarankiškų žodžių sandūroje garsai labializuojami fakultatyviai: *vã-kar`o`ũ-ž`è* ir *vã-kar`ũ-ž`è*. Priebalsių asimiliacija, kaip matyti, pagal lūpinimą yra regresyvinė, artimoji arba tolimoji. Lingvistinėje literatūroje kartais ji žymima mažu apskritimu °, kuris transkripcijos paprastumo dėlei labai dažnai nerašomas.

3. *Skardumo-duslumo asimiliacija* yra asimiliacija pagal balso stygų veiklą. Skardieji priebalsiai prieš dusliuosius suduslėja, o duslieji priebalsiai prieš skardžiuosius suskardėja. Taigi tariant gretimus priebalsius, suvienodėja balso stygų veikla: jos arba nevirpa, arba virpa. Šitaip asimiliuodami poriniai trankieji priebalsiai (sprogstamieji, pučiamieji, afrikatos), pvz., *p* : *b*, *t* : *d*, *c* ; *dz*, *s* : *z*, *k* : *g*.

àpdraudé → *àbdraudé*,

láukdavo → *láuğdavo*,

trėčðalis → *trėdžðalis*,

didžkukulis → *dìčkukulis*.

Suskardėti arba suduslėti gali keli to paties junginio priebalsiai:

megztukas → *mekstukas*,

rėikšdavo → *rėigždavo*.

Duslieji priebalsiai *f* ir *f`* nesudaro porų su balsingaisiais *v* ir *v`*, bet prieš *f* ir *f`* skardieji priebalsiais suduslėja:

ùžfronté → *ùšfronté*.

Asimiliacija pagal balso stygų veiklą visada este regresyvinė: priebalsiai veikia prieš juos einančius garsus, o ne

atvirkščiai.

Visuose nagrinėtuose pavyzdžiuose asimiliacija yra dalinė. Pilnoji asimiliacija pasitaiko rečiau. Kadangi bendrinėje lietuvių kalboje du visai vienodi priebalsiai netariami, pilnąją asimiliaciją lydi geminatų naikinimas, tai yra degeminacija.

ātdaras → *āddaras* → *ādaras*,

išžudė → *ižžudė* → *ižudė*.

Pagal balso stygų veiklą priebalsiai taip pat derinami ir nesavarankišką žodį šliejant prie savarankiško:

iš darbo → *iž_darbo*,

pas draugę → *paz_draugę*,

ant galvos → *and_galvos*,

už kalno → *uš_kalno*,

iš žolės → *iž_žolės* → *i_žolės*,

už šono → *uš_šono* → *u_šono*.

Dviejų savarankiškų žodžių sandūroje priebalsiai derinami fakultatyviai:

aš žadėjau → *aš_žadėjau*,

až žadėjau,

a_žadėjau.

Balsingieji priebalsiai prieš juos einančių dusliųjų trankiųjų priebalsių neskardina ir patys, stovėdami prieš dusliuosius priebalsius, savo skardumo nepraranda, nes pagal balso stygų veiklą derinami yra tik trankieji priebalsiai: *puslapis*, *akmuo*, *kaitra*, *tiltas*, *tamsa*, *kartus*.

4. *Tarimo vietos asimiliacija* yra toks atvejis, kai vienos tarimo vietos priebalsis dėl prisitaikymo keičiamas kitos tarimo

vietos priebalsiu. Bendrinėje lietuvių kalboje yra dvi šios asimiliacijos atvejai.

A. *Pučiamieji liežuvio priešakiniai dantiniai* priebalsiai *s*, *z* ir dantinės afrikatos *c*, *dz* yra derinamos pagal tarimo vietą su liežuvio priešakiniais alveoliniais pučiamaisiais *š*, *ž* ir alveolinėmis afrikatomis *č*, *dž*: dantiniai prieš alveolinius virsta alveoliniais (dažnas atvejis), o alveoliniai prieš dantinius – dantiniais.

Ypač dažni atvejai, kai dantinis *s`* prieš alveolinį *č`* virsta alveoliniu *š`*, o dantinis *z`* prieš alveolinį *dž`* virsta alveoliniu *ž`*:

mesti → *meščiau*,
prastas → *prasčiokas*,
anksti → *ankščiau*,
skruzde → *skruzdzių*,
griozde → *griozdžiau*,
vaizdus → *vaizdžiai*.

Priešingų atveju, kai alveoliniai prieš dantinius virsta dantiniais, yra labai nedaug:

išcukruoti → *iščukruoti*,
išcementuoti → *iščementuoti*,
išdzimbinti → *išdzimbinti*,
uždzyrinti → *uzdzyrinti*.

Visuose nagrinėtuose žodžiuose yra artimoji ir dalinė regresyvinė asimiliacija.

Priešdėlių *iš-*, *už-* alveoliniai *š*, *ž*, susidūrę su dantiniais *s*, *z* dėl sutapimo praleidžiami.

išsukti → *išsukti* → *isukti*,
išzaunytu → *išzaunyti* → *izaunyti*,
užsienis → *ussienis* → *usienis*.
užzirsti → *uzzirsti* → *užirsti*.

Priešingų atveju, kur dantiniai prieš alveolinius pučiamuosius virsta alveoliniais, pasitaiko tik sudurtiniuose žodžiuose:

pusšvarkis → *puššvarkis* → *pušvarkis*,
pusšimtis → *puššimtis* → *pušimtis*.

Tai artimoji ir pilnoji regresyvinė asimiliacija, prie kurios prisideda ir degeminacija.

Pagal artikuliacijos vietą priebalsiai derinami ir žodžių sandūroje. Nesavarankišką žodį šliejant prie savarankiško, veikia tie patys dėsniai:

iš cukraus → *is_cukraus*,
iš suolo → *is_suolo* → *i_suolo*,
už sienos → *už_sienos* → *u_sienos*,
pas žvejus → *paž_žvejus* → *pa_žvejus*.

Savarankiškų žodžių sandūroje dantinių ir alveolinių priebalsių asimiliacija ir lydinti degeminacija yra fakultatyvi:

lėtas šokis → *lėtas šokis*,
lėtaš šokis,

l̄eta šokis.

Čia aptarti asimiliacijos atvejai rašte neatsispindi, svarbu laikytis tarties skirtumo.

Kai kurių veiksmažodžių būsimąjį ie esamojo laiko formose alveolinis šakninis priebalsis dantinių priesagos priebalsį yra pavertęs alveoliniu:

neš-siu → *neššiu* → *nešiu*,

plyš-sta → *plyšta* → *plyšta*.

Tai reti artimosios ir pilnosios progresyvinės asimiliacijos atvejai. Jie priklauso ne prie gyvų, o prie istorinių fenetinių procesų, nes dabar $\check{s}+s > s+s > s$.

B. *Balsingieji nosiniai n, n`* atsidūrę prieš lūpinčius sprogstamuosius *p, b* virsta lūpiniais nosiniais *m, m`*:

inpilas → *išpilas*,

samprata → *samprata*,

sambrūzdis → *sambrūzdis*,

tampa → *tampa*.

Balsinguosius nosinius su lūpiniais sprogstamaisiais bent fakultatyviai galima derinti sudurtiniuose žodžiuose ir glaudžiuose junginiuose:

vienplaukis → *vienplaukis*,

vienplaukis,

senbernis → *senbernis*,

senbernis,

man parašė → *man parašė*,

mam parašė.

Minėtuose pavyzdžiuose yra artimoji ir dalinė regresyvinė asimiliacija, kuri atsispindi ir rašte: turime priešdėlius *in-* ir *im-*, *san-* ir *sam-*, intarpus *-n-* ir *-m-*. Lūpiniai nosiniai priebalsiai *m* ir *m`* prieš dantinius sprogstamuosius *t, d* niekada neverčiami dantiniais nosiniais *n, n`*: *gamta, samtis, samdyti*.

Dviejų tokių pačių priebalsių sandūra. Lietuvių bendrinės kalbos žodžių šaknyse ir kitose morfemose dviejų tokių pačių gretimų priebalsių niekada nebūna. Vienodi priebalsiai susiduria tik tada, kai viena morfema baigiasi tokiu priebalsiu, kokiu prasideda kita. Du vienodi priebalsiai gali susieiti tik priešdėlio ir šaknies arba dviejų kamienų sandūroje. Tariant pirmasis priebalsis yra praleidžiamas. Taigi bendrinės kalbos žodžiuose

faktiškai nėra dvigubų priebalsių, tikrųjų geminatų. Geminatų naikinimas yra vadinamas *degeminacija*:

pussesserė → *pussesserė*,
švarraštis → *švaraštis*,
prieššventinis → *priešventinis*
šėmmargis → *šėmargis*,
iššoko → *išoko*,
užžiebė → *užiebė*.

Nesavarankiškam žodžiui prisišliėjus prie savarankiško žodžio, iš dviejų priebalsių taip pat tariamas tik antrasis:

iš šono → *i_šono*,
per rankas → *pe_rankas*,
pas sūnų → *pa_sūnų*,
ant tvoros → *an_tvoros*.

Dviejų savarankiškų žodžių sandūroje degeminacija yra fakultatyvi:

vakar rodė → *vakar rodė*,
vaka_rodė,
tėvas sako → *tėvas sako*,
tėva_sako.

Priešdėliniuose vediniuose ir sudurtiniuose žodžiuose, kaip matėme, rašomos dvi raidės. Veiksmažodžių būsimąjo laiko ir liepiamosios nuosakos formose iš dviejų susidūrusių vienodu priebalsių rašomas tik vienas:

kas-siu → *kasiu*,
šok-kime → *šokime*,
aug-kite → *aukite*.

Svetimos kilmės žodžiuose, skirtingai negu daugelyje kitų kalbų, dvigubas priebalsis taip pat nerašomas, plg.:

klasė → *lo. classis*,
gramatika → *lo. grammatikē*,
balionas → *pr. ballon*.

Metatezė yra dviejų garsų susikeitimas vietomis. Lietuvių kalboje yra tik vienas dėsningas metatezės atvejis: pučiamieji ir gomuriniai sprogstamieji priebalsiai, atsidūrę prieš sprogstamuosius priebalsius, susikeičia vietomis. Toks susikeitimas pirmiausia būdingas veiksmažodžiams:

sk : *ks* (*gz*)   *dreskia* : *drėksti*,

<i>šk</i> : <i>kš</i> (<i>gž</i>)	<i>tvieskia</i> : <i>tvieksti</i> ,
	<i>bloškia</i> : <i>blokšti</i> ,
	<i>blyško</i> : <i>blykšta</i> ,
<i>zg</i> : <i>gz</i> (<i>ks</i>)	<i>čerškia</i> : <i>čerkšti</i> ,
	<i>mezga</i> : <i>megzti</i> ,
	<i>rezga</i> : <i>regzti</i> ,
<i>žg</i> : <i>gž</i> (<i>kš</i>)	<i>džeržgiau</i> : <i>džergžti</i> .

Jeigu tartume susikeitusius junginius *skt*, *škt*, *zgd*, *žgd* liežuvius turėtų nuo liežuvio priešakinių priebalsių pereiti prie liežuvio užpakalinių, po to vėl grįžti prie liežuvio priešakinių, taigi susidarytų šokinėjanti artikuliacija. Susikeitimas palengvina tarimą, nes tariant junginius *kst*, *kšt*, *gzd*, *gžd*, liežuvius juda viena kryptimi – nuo liežuvio užpakalinių priebalsių *k*, *g* prie liežuvio priešakinių junginių *st*, *št*, *zd*, *žd*.

4.riebalsių junginių tipai

Priebalsių junginiai lietuvių kalboje gali būti žodžio (šaknies) pradžioje, žodžio gale ir žodžio viduryje. Paprasčiausi priebalsių junginiai yra žodžio pradžioje ir žodžio gale, sudėtingesni žodžio viduryje, nes čia dažnai šaknies priebalsiai susiduria su priesagų priebalsiais.

Žodžio pradžios priebalsių junginiai gali turėti dvi arba tris fonemas. Trinarės grupės aprašomos formule STR (S – pučiamasis trunkusis priebalsis, T – sprogtamasis priebalsis, R – balsingasis priebalsis; išskyrus – šiuo konkrečiu atveju – nosinius):

sklaidyti, *skraidyti*, *spjauti*, *spragilas*, *straipsnis*, *stvarstyti* (tarminiuose žodžiuose ir tikriniuose varduose dar pasitaiko: *spl-*, *škr-*, *škl-*, *štr-*, *zdr-*, *zgr-*).

Dvinarėse grupėse išlieka ta pati tvarka, taigi turime:

ST – *skalbti*, *špyga*, *spalva*, *štai*, *stalas*;

TR – *bjaurus*, *blakė*, *gnaibyti*, *klaida*, *tvanas*;

SR – *snapas*, *šlapias*, *šnairas*, *žnaibyti*.

Kaip matyti, dvinarėse grupėse nosiniai *m*, *n* aiškiai užima R klasės padėtį.

Pagal padėtį dvinarėse ir trinarėse grupėse priebalsiai

pirmiausia skiriami į dvi klases: 1) R klasę, susidedančią iš priebalsių *j, l, m, n, r, v* einančių tik prieš balsį; 2) C klasę, susidedančią iš priebalsių *b, d, g, k, p, s, š, t, z, ž*, einančių ne tik prieš balsį. C klasėje išsiskiria du poklasiai a) S poklasis *s, š, z, ž*, kurio nariai eina tik pačioje žodžio pradžioje (t.y. pirmojoje pozicijoje); b) T poklasis *b, d, g, k, t, p*, kurio nariai gali užimti ir pirmąją, ir antrąją poziciją. Grafiškai šią klasifikaciją galima pavaizduoti taip: P –bet koks priebalsis,

R – balsingasis priebalsis,

C – trunkusis priebalsis,

T – sprogstamasis priebalsis,

S – pučiamasis priebalsis.

Galiniai priebalsių junginiai daugeliu atvejų yra tartum veidrodinis priešakinių junginių atspindys. Žodžio gale vietoj STR tipo junginių rasime RTS (*verks, vilks, kips*), vietoj SR – RS (*šals, patars, verš, melš, kimš*), vietoj TR – RT (*pilk, augink, skirt, tarp*), vietoj ST – TS (*toks, tryps, šnypš, pats*).

Didžiausios vidinės priebalsių grupės vientisiniuose žodžiuose (ne dūriniuose ir ne priešdėlių vediniuose) susideda iš keturių fonemų. Jų sandarą (išskyrus labai retas išimtis: *irštva, žiegždra*) galima pavaizduoti formule:

T

RTS

R

Pavyzdžiui, *alksta, klimpsta, gargždas, alksnis, verksmas*.

Trinarius ir dvinarius derinius galima išvesti iš keturnarių, atmetant bet kurią fonemą ar fonemų porą, – kitų fonemų tvarka lieka nepakitusi, plg., *alksta, vilksi* arba *kaltas, vilkas, rąstas*.

5. Balsių sąveika ir balsių sandūra (hiatas)

Dviejų nevienodų ir vienodų balsių sandūra vadinama *hiatu*, arba *sambalsiu*. Lietuvių kalbos žodžiuose toje pat morfemoje du balsiai niekada negali susidurti. Hiatas galimas tik morfemų (arba žodžių) sandūroje. Bendrinėje kalboje, susidūrus priešdėliui ir šakniai arba dviems kamienams, hiatas paprastai nenaikinamas, tariami abu balsiai: *pri-ima, nu-ėmė, su-ošė, po-*

odis, pa-akys, kreiva-akis, balta-odis (visada būna skiemenų riba).

Kai kuriuose žodžiuose hiatas buvo panaikintas – vienas balsis praleistas arba du balsiai sutraukti į vieną:

pasilsėti ← pasiilsėti,

nėjo ← neėjo,

neinu ← neeinu.

Tokie vietovardžiai, kaip *Paežeriai* ir *Požerė*, rodo tarminius balsių sutraukimo dėsnius, nes tarmėse hiatas naikinamas dažniau.

Žodžių šaknies ir kamiengalio arba priesagos susidūrimo vietoje hiatas lietuvių kalboje pašalintas jau seniai įterpus jotą:

sė-j-a sė-j-o, sė-j-imas, plg., sė-ti,

klo-j-a, klo-j-o, klo-j-imas, plg., klo-ti.

Svetimos kilmės žodžiuose hiatas nėra retas, plg., *te-atras, po-etas, o-azė, burzu-azija, ide-alas, ko-operatyvas, vakuumas*. Visais šiais atvejais turi būti tariami abu balsiai. Šnekamojoje kalboje pastebimas polinkis praleisti vieną balsį (ypač iš dviejų vienodų *uu* ir *oo*), pvz., dažniausiai sakoma *kooperatyvas, vakumas* ir pan.). Toks tarimas neatitinka bendrinės kalbos normų.

Jeigu tarptautiniuose žodžiuose susiduria balsis *i* ir kitas balsis, hiatas, kaip jau buvo minėta, yra naikinamas, įterpiant jotą:

stadionas → stadionas.

Jeigu balsis *i* eina po kito balsio, joto tarimas gali būti fakultatyvus:

ateistas ir *atejistas,*

archaizmas ir *archajizmas.*

Priebalsis *j* neįterpiamas sudurtiniuose tarptautiniuose žodžiuose:

poli-etilenas, tri-acetatas, hidro-izoliacija.

Kai kuriuose žodžiuose gretimos balsės *ie, uo, ai* sukelia apgaulingą dvibalsių išpūdį:

dieta = di(j)eta,

higiena = higi(j)ena,

fluoras = fluoras,

mozaika = moza(j)ka.

Pasitaiko ir priešingų klaidingo supratimo atvejų.

Žodžiuose *neutralus, neutronas, teutonai* turi būti tariamas dvibalsis *eu*.

Žodyje *jubiliatas* raidė *i* tėra minkštumo ženklas, o žodžiuose *komisariatas, proletariatas, antikvariat* ir pan., susiduria du balsiai.

Svetimos kilmės žodžių hiato traktavimo klaidų nesunku išvengti, palyginus, kaip tie žodžiai tariami rusų ir kitose kalbose.

6. Žodžio galo dėsniai (išorės sandis)

Kalbėdami apie žodžio galą, pirmiausia turime galvoje žodžio poziciją prieš pauzę. Pauzė yra tylos momentas, kai jokie garsai netariami, tad, baigiant tarti žodį, kalbos padargai pereina į ramybės būseną. Dėl to kai kurių žodžių galas pakinta.

Lietuvių bendrinėje kalboje yra du svarbiausi žodžio galo dėsniai:

1. Trankieji skardieji priebalsiai virsta dusliaisiais:

kada : *kad* → *kat*,

niekada : *niekad* → *niekat*,

visada : *visad* → *visat*,

tada : *tad* → *tat*,

ligi : *lig* → *lik*,

tiesiogiai : *tiesiog* → *tiesiok*,

daugel : *daug* → *dauk*,

maža : *bemaž* → *bemaš*,

dievaži : *dievaž* → *dievaž*.

Be čia pateiktų, kiti skardieji priebalsiai žodžio gale atsiduria labai retai, plg., K. Donelaičio *vislab* → *vislap*.

Žodžio gale suduslįję priebalsiai išlieka ne tik prieš pauzę, bet ir tada, kai tas žodis prisišlieja prie kito, prasidedančio balsiu arba balsinguoju priebalsiu:

kad eitum → *kat_eitum*,

lyg mažas → *lyk_mažas*,

daug vargo → *dauk_vargo*.

Išimtis yra prielinksnis *už*. Prieš pauzę *už* tariamas su dusliuoju *š* (*mes balsavom „uš“*), bet prieš balsius ir balsinguosius priebalsius jis išlaiko skardųjį *ž*:

už akių, už namo.

Rašte žodžio galo priebalsių suduslėsimas neatsispindi, bet transkibuojant reikia rašyti dusliusius priebalsius, pvz., *kat*.

2. Antrasis žodžio galo dėsnis yra tas, kad žodžio gale būna tik kietieji priebalsiai. Nesutrumpėjusiose formose buvę

minkštieji priebalsiai bendrinėje kalboje žodžio gale virsta kietaisiais:

kolei → *kol*,

tolei → *tol*,

dėlei → *dėl*,

daugelis → *daugel*,

būti → *būt*,

rašote → *rašot*.

Sukietėja ir tolimesni žodžio galo junginio priebalsiai:

kul` t` i → *kult*,

vir` s` t` i → *virst*.

Kietuosius žodžio galo priebalsius tariame ir prieš kito žodžio užpakalinės eilės balsius arba kietuosius priebalsius:

gal ateis, dėl akių, einam namo.

Beveik visi aukštaičiai, išskyrus vakarų aukštaičius kauniškius, ir rytinio pakraščio žemaičiai sutrumpėjusios bendraties gale yra išlaikę minkštąjį *t`*, kai kurių žodelių ir žodžių gale – minkštąjį *l`* ir kai kuriuose kitus priebalsius – *daryt`*, *gal`*, *man`*, *ypač`*, dėl to pasitaiko klaidų ir bendrinėje kalboje.

Yra vienas kitas smulkesnis žodžio galo priebalsių tarimo atvejis.

1. Balsingieji *j*, *v* žodžio gale virsta balsiniais variantais *i*, *u*:

rytoj → *rytoi*,

tuoj → *tuoi*,

viduj → *vidui*,

sudiev → *sudieu*.

2. Sprogstamieji priebalsiai *p*, *t*, *k* prieš pauzę aspiruojami, tai yra jų tarimas – sproginimas – esti labai ryškus, su

papildomu oro išpūtimu po priebalsio:

kaip', taip', mat', daryt', tik', eik'.

Glaudžiai prisišlijusių žodžių sandūroje priebalsiai neaspiruojami: kaip_antai, net_laša, bėk_namo.

Rašte priebalsių aspiracija neatsispindi. Transkribuojant rašomas atvirkščias kablelis.

IX. Prozodija

1. Skiemuo

2. Kirtis ir priegaidė

3. Intonacija

1. Skiemuo

Žmonės kalba ne atskirais garsais, o sakiniiais, kuriuos gali sudaryti ir vienas žodis. Fonetiniu požiūriu žodžiai yra nevienodi: daugumas žodžių yra sudaryti iš mažesnių atkarpų, vadinamų skiemenimis. *Skieuo* yra kalbos srauto atkarpa, sudaranti minimalų artikuliacinį, akustinį ir funkcinį vienetą.

Yra įvairių teorijų, aiškinančių skiemens sudarymo mechanizmą. Tos teorijos nėra labai tobulos, bet iš esmės padeda apibūdinti skiemenis kuriuo nors vienu aspektu: artikuliaciniu, akustiniu arba funkcinio.

Artikuliacijos nagrinėjimu yra grindžiamos ekspiracijos ir kalbos padargų raumenų įtampos teorijos.

Pagal ekspiracijos teoriją kiekvienas skieuo tariamas atskiru iškvepiamo oro spustelėjimu, ir kiek žodyje būna spustelėjimų, tiek būna ir skiemenų. Tuo galima akivaizdžiai įsitikinti, kai greta atsiduria du balsiai: *pa-upys*, *pa-ima* – tardami dviem oro spustelėjimais gauname du skirtingus skiemenis, o tardami vienu, gauname vieną skiemenį su dvibalsiu.

Ekspiracijos teorijai yra artima kalbos padargų raumenų įtampos teorija. Manoma, kad artikuluojant skiemenį, kalbos padargų raumenų įtampa sustiprėja ir vėl atslūgsta, taigi, kad ji banguoja. Kur raumenų įtampa yra didžiausia, ten yra skiemens viršūnė, o kur įtampa mažiausia, ten yra skiemenų riba. Šios teorijos laikomasi LKG I tome. Teorijos trūkumas yra tas, kad kol kas nėra priemonių, kurios objektyviai fiksuotų bendrąją kalbos padargų įtampą. Lietuvių kalbos skiemenys šiuo atžvilgiu

eksperimentiškai netyrinėti. Kitų kalbų tyrinėjimai rodo, kad kvėpavimą reguliuojančių tarpšonkaulinių raumenų aktyvumo impulsai ne visada atitinka skiemenis, o be aiškių kriterijų sunku išvengti subjektyvumo nustatant skiemenų ribas.

Iš akustinių skiemens teorijų viena populiariausių yra danų kalbininko O. Jasperso sukurta sonoringumo (skambumo) teorija. Ji remiasi tuo, kad įvairūs garsai yra skirtingo savaiminio sonoringumo. Juos galima pateikti tokia didėjančio sonoringumo tvarka:

1. *duslieji priebalsiai,*
2. *skardieji priebalsiai,*
3. *balsingieji priebalsiai,*
4. *balsiai.*

Pagal tai galima sudaryti skiemenų grafikus (žr. A. Pakerio vadovėlyje).

Naujas skiemuo prasideda pačiu nesonoringiausiu garsu: *al-ksnis, gu-drus, bau-smė*. Deja, ši teorija nepaaiškina, ką reikia daryti, kai greta atsiduria panašaus sonoringumo garsai: *pa-émė, im-lus, rak-tas*. Vis dėlto galima manyti, kad garsų sonoringumas yra svarbi skiemens charakteristika, sudaranti tartum skiemens karkasą, griaučius. Šią charakteristiką koreguoja, kiek pakeičia kiti akustiniai požymiai, pvz., priegaidės realizacija (priegaidė gali būti realizuota ir mažiau sonoringame garse, plg., *kartas, velka, tampa, tinkas*).

Matys, natūraliai pasakytame žodyje kai kuriais atvejais tarp skiemenų nėra ryškių artikuliacinių ir akustinių ribų (plg., *alksnis, slenkstis*), nes kalbai svarbus tik skiemenų skaičius, kuris yra nustatomas pagal viršūnių skaičių, o ne tikslios ribos tarp jų. Dėl to greta teorijų, pagrįstų artikuliacija ir akustinėmis garsų ypatybėmis, buvo išplėtotą funkcinę, arba fonologinę skiemens teoriją. Lietuvių kalboje ją pritaikė prof. A. Girdenis. Pagal šią teoriją, naujas skiemuo pradamas maksimaliu priebalsių junginiu, kurio modelis yra galimas žodžio pradžioje, pvz., *ai-stra, a-štrus, vė-tra, gy-sla, rak-tas, kar-tas, kal-nas*.

Jeigu šiuos žodžius skaidytume kitaip, pažeistume žodžių pradžios priebalsių jungimosi dėsnius. Tokiu būdu išskirtas skiemuo yra vadinamas *fonologiniu skiemeniu*.

Skiemens centras arba skiemens pagrindas. Skiemens

centru, arba pagrindu vadiname būtinąją skiemens dalį, be kurios skiemuo iš viso negali egzistuoti. Ši dalis yra akustinė skiemens viršūnė. Lietuvių bendrinėje kalboje skiemenų pagrindu eina balsiai, dvibalsiai arba mišrieji dvigarsiai. Jie dažnai vadinami skiemens sudaromaisiais garsais, plg., *me-dus*, *vy-ras*, *sie-na*, *kal-nas*. Prie skiemens centro iš vienos ar kitos pusės gali šlietis priebalsiai, pvz., *stro-pus*, *sprog-sta*. Jų buvimas ar nebuvimas neturi įtakos skiemeniui susidaryti, nes jį gali sudaryti tik skiemens sudaromieji garsai, plg., *ė-mė*, *a-da-ta*, *uo-das*, *ū-kus*, *au-las*, *ar-ti*. Taigi priebalsiai, nepriklausantys prie skiemens sudaromųjų garsų, priklauso skiemens periferijai. Priebaslinė skiemens dalis, esanti prieš skiemens centrą, yra vadinama *iniciale*, o po skiemens centro – *finale*. Inicialėje esantys priebalsiai sudaro *ekspozicinę* priebalsių grupę, kadangi, juos tariant, kalbos padargai atveriami, o esantys finaleje sudaro *implozinę* (skiemens) priebalsių grupę, nes jais kalbos padargai suveriami (*skr-i-sk*).

Skiemens formulė: S = I + C + F.

Ilgieji ir trumpieji skiemenys. Lietuvių bendrinėje kalboje skiriami dvejopi skiemenys: *trumpieji* ir *ilgieji*. Ši svarbi prozodinė charakteristika priklauso nuo skiemens centro.

Skiemenys, kurių pagrindą sudaro trumpieji balsiai, yra trumpieji, pvz., *vi-si*, *sku-bus*, *ge-ri*, *ma-ma*, *mo-to-ras*. Nustatant skiemens trumpumą, reikia gerai apsižiūrėti, kad trumpas balsis būtų monoftongas, kad jis nebūtų dvigarsio dėmuo, pvz., *pil-ti*, *kur-ti*).

Skiemenys, kurių pagrindą sudaro ilgieji balsiai ar mišrieji dvigarsiai, yra ilgieji, pvz., *sū-nūs*, *ro-do*, *die-nos*, *šau-kei*, *kal-nams*, *tem-pė*, *pul-kai*, *stum-do*.

Atkreiptinas dėmesys į dvigarsius: nors jų dėmenys gali būti trumpieji balsiai, pvz., *pil-nas*, *kul-ti*, *ken-tė*, *kal-tas*, *for-ma*, tokie skiemenys yra ilgieji, nes jų pagrindas yra ne trumpasis balsis, o visas dvigarsis. Taigi praktiškai nustatant skiemens centrą, pirmiausia reikia žiūrėti ne jo balsio, o to, ar skiemens centre yra dvigarsis, ar balsis.

Uždarieji ir atvirieji skiemenys. Šios skiemenų rūšys yra nustatomos pagal skiemens galą.

Atvirieji skiemenys baigiasi balsiais arba sudėtiniais

dvibalsių balsingaisiais dėmenimis *i, u*, pvz., pa-ki-lo, lie-muo, sau-sai.

Uždarieji skiemenys baigiasi priebalsiais, įskaitant ir mišriųjų dvigarsių antruosius dėmenis *r, l, m, n*: *rak-tas, kup-stas, bal-tam, ar-tyn*.

Uždariųjų ir atvirųjų skiemenų skyrimas lietuvių kalboje nėra labai svarbus.

Skiemenų ribos. Kaip buvo minėta, natūraliai pasakytame žodyje kai kuriais atvejais, matyt, tarp skiemenų nėra ryškių artikuliacinių ir akustinių ribų. Dėl to ribas tarp skiemenų geriausia nustatyti pagal funkcinę teoriją. Ji reikalauja tolimesniam skiemeniui priskirti maksimalų priebalsių junginį pagal žodžio pradžios priebalsių modelį STR, pvz., skaidome *slenk-stis, alk-snis, vyk-sta, vy-sta, gy-sla, vė-tra, ai-stra, skalb-tas*.

Priešdėlio ir šaknies arba dviejų kamienų sandūra yra labai aiškiai semantizuota, turi atvirą vidinę sandūrą, todėl skiemenų ribas reikia tapatinti su morfemų ribomis: *ant-raštė, at-rama, pus-lapis, vais-krūmis, karšt-ligė*. Bet tais atvejais, kai šaknis prasideda balsiu, ankstesnės morfemos galinis priebalsis patenka į tolimesnį skiemenį: *an-takis, a-pimtis, a-tėjo, i-šėmė, prie-šakys, pe-lėda, ko-lūkis*.

Žodžių kėlimas rašte gali nesutapti su skiemenų ribomis, nes, kai žodyje susiduria kelios priebalsės, kelti galima įvairiai: *gat-vė : ga-tvė, moks-las : mok-slas*. Priešdėliniai ir sudurtiniai žodžiai gali būti skaidomi keliomis dalimis arba skiemenimis, arba pagal jų sudaromąsias dalis: *ant-akis : an-takis, ko-lūkis : kol-ūkis*. Tačiau nedera manyti, kad pagal dabartines rašybos taisykles žodžių kėlimas į kitą eilutę yra visai laisvas. Negalima skaidyti dvibalsių, dvigarsių, afrikatų ir *ch*, bet afrikatomis nelaikomos raidžių samplaikos sudurtiniuose žodžiuose, tad keliame tik *juod-žemis*. Dvi vienodos priebalsės taip pat visada atskiriamos: *pus-seserė*. Reikia žinoti, kad rašto skaitymą palengvina didesnės priebalsių grupės palikimas toje pat eilutėje, plg., *moks-las, mok-slas, mo-kslas*.

2. Kirtis ir priegaidė

Skiriamos kirčio rūšys: *sakinio arba loginis kirtis*, kuriuo išryškinamas vienas kuris žodžių grupės žodis ir *žodžio kirtis*. Bus kalbama tik apie žodžio kirtį. Žodžio kirčiu, kuris paprastai vadinamas tiesiog kirčiu, išryškiname, pabrėžiame kuri nors vieną skiemenį. Toks pabrėžtas skiemuo vadinamas kirčiuotu, kiti skiemenys – nekirčiuotais. Kirčio charakteristikos yra sutelktos skiemens centre (pagrinde), taigi jos reiškiasi balsiuose, dvibalsiuose ir mišriuose dvigarsiuose. Žodžio kirčio fonetiniai požymiai yra kompleksiški. Dėl jų lietuvių kalbininkai kol kas ne visai sutaria: vieni svarbiausiu požymiu laiko intensyvumą (kirtį laiko dinaminium), kiti – pagrindinio tono judėjimą (kirtis esąs toninis, arba muzikinis), tretį intensyvumą, pagrindinį toną ir iš dalies trukmę (kirtis esąs mišrus). V. Pakerio eksperimentai parodė, kad negalima absoliutinti nė vieno požymio, galima kalbėti tik apie šių požymių santykinę galingumą. Galingiausias yra intensyvumas, mažiau svarbus pagrindinis tonas (jo aukštumas), dar mažiau svarbūs yra trukmė ir kokybė (tembras). Tai rodo, kad lietuvių kalbos kirtis nėra muzikinis, jis yra mišrus (ir savo prigimtimi artimesnis dinaminiam).

Lietuvių kalbos kirtis yra laisvas, tai yra gali būti kirčiuotas bet kuris skiemuo – paskutinis, priešpaskutinis ir tolimesni, pvz., *šeši, vežimas, išnešė, girininkas*. Dėl to kirtis turi skiriamąją, arba distinktyvinę funkciją, plg., *dviratis : dvirātis*. Kaitant žodžius, kirtis pagal tam tikrus dėsnius gali peršokti iš vieno skiemens į kitą, plg., *galvą : gálvą*. Tokius dalykus tyrinėja kalbotyros mokslas – akcentologija.

Lietuvių kalbos žodžiai paprastai turi po vieną kirčiuotą skiemenį. Nekirčiuoti skiemenys dėl kirčio neturėjimo yra gana glaudžiai prisišlieję prie kirčiuotų skiemenų, o kirčiuotas skiemuo yra fonetinė žodžio viršūnė, todėl sakoma, kad kirtis turi kulminatyvinę funkciją. Tuo pačiu kirtis rodo ir žodžių (bent jau savarankiškų) skaičių, pvz., sakinyje *vaikai spardo kamuolį* yra trys kirčiai ir trys žodžiai. Vienas kitas lietuviškas žodis turi dar ir šalutinį kirtį, plg., *kėturiasdėšimt*.

Šalutinių kirčių pasitaiko ir skoliniuose, kurių daryba yra gerai suvokiama, plg., fòtoaparàtas, sùperlaidùmas. Tokias

atvejais kirčiai rodo nelabai suaugusių dėmenų skaičių. Vienskiemeniai savarankiški žodžiai turi tik kirčiuotą skiemenį. Ir šiais atvejais kirtis išlaiko kulminatyvinę funkciją, nes rodo, kiek sakinyje yra kirčiuotų žodžių, plg., *eik čia*.

Nesavarankiški (ypač vienskiemeniai) žodžiai atskiro kirčio paprastai neturi. Jie glaudžiai prisišlieja prie savarankiškų žodžių. Bekirčiai žodžiai yra vadinami *klitikais*. Prisišliejimą prie kito žodžio pradžios jie vadinami *proklitikais*, pvz., *ne_visi, ir_ąš, iš_kiėmo*. Prisišliejimą prie kito žodžio galo, jie vadinami *enklitikais*, pvz., *kadà_gi*. Kirčio gali netekti ir savarankiški žodžiai (dažniausiai įvardžiai), kurie fakultatyviai prišlieti prie kitų žodžių, pvz., *ąš_nóriu* ir *ąš_nóriu*. Žodžių šliejimas priklauso nuo įvairių dalykų, ypač nuo kalbos tempo. Paprastai, mokant kirčiuoti, klitikai taip pat kirčiuojami, kad besimokantys įprastų žymėti kirtį, Rašte kirtis paprastai nežymimas, kirčio ženklai esti dedami tik lingvistiniuose darbuose, pavyzdžiui., žodynuose ir akcentologijos aprašymuose. Transkribuojant žodžius, kirtį būtina žymėti. Trumpieji kirčiuoti skiemenys žymimi kairiniu ženklu (graviu), pvz., *miškas, būtas*. Kirtis yra fonetinis reiškinytis ir jo negalima tapatinti su kirčio ženklu. Tarp kirčio ženklo ir kirčio yra toks pats santykis, kaip tarp garso ir raidės – ženklas tik parodo, kuris skiemuo yra pabrėžiamas.

Priegaidė. Lietuvių bendrinėje kalboje kirčiuoti ilgieji skiemenys gali būti tariami nevienodai, plg., *ąšta* : *ąšta*, *kálta* : *kaítas*, *kóšė* : *kōšė*. Šis reiškinytis vadinamas priegaide. *Priegaidė* yra skiemens tarimo moduliacija, galinti skirti kitais atžvilgiais vienodus žodžius arba jų formas. Lingvistinėje literatūroje priegaidė dar vadinama *skiemens intonacija*, *skiemens kirčiu*, *kirčio tipu*.

Lietuvių bendrinėje kalboje skiriamos dvi kirčiuotų ilgųjų skiemenų priegaidės: *tvirtapradė* ir *tvirtagalė*. Priegaidės yra sukcentruotos skiemens pagrinde – ilgajame balsyje, dvibalsyje ar mišriajame dvigarsyje, todėl ir priegaidžių ženklai iš seno yra dedami virš skiemens pagrindinių raidžių.

Priegaidės garsinį pagrindą sudaro staigesnis ar tolydesnis tarimas, lydymas krintančio ar lygaus, arba kylančio pagrindinio tono ir truputį mažesnės ar didesnės tarimo trukmės.

Tariant tvirtapradę priegaidę, spūdis (spaudimas) yra

sukoncentruotas skiemens pagrindo pradžioje ir gana staigiai kinta, einant į pagrindo pabaigą: *póžiūris, nórs, réiškia*. Tariant tvirtagalę priegaidę, spūdis arba pamažėle stiprėja, arba išlieka lygus: *mēs, māno, tō*. Priegaidžių tarimo skirtumus bent apytiksliai rodo ir tarimai: tvirtapradė priegaidė dar vadinama *krintančiąja, stumtine, staigine*, tvirtagalė vadinama *kylančiąja, tęstine*. Taigi tvirtapradžių garsų yra pabrėžiama pradžia, o tvirtagalių garsų – pabaiga.

Garsų trukmė irgi labai aiškiai susijusi su priegaide. Apskritai imant, tvirtapradžiškai tariamas balsis dėl daug didesnio šios priegaidės intensyvumo yra šiek tiek trumpesnis už tariamą tvirtagališkai, plg., *kóšė : kōšė*. Ypač ryškus tvirtapradžių dvibalsių bei mišriųjų dvigarsių dėmenų *a, e* pusilgumas, apie kurį jau kalbėta: *láisvė, kálnas, kėlti*.

Pirmieji dėmenys *i, u* ir *e, trumpasis o* svetimos kilmės žodžiuose bendrinėje kalboje išlieka trumpi, bet kai kurie kalbininkai mano, kad juos galima šiek tiek pailginti, kad priegaidė aiškiai girdėtųsi.

Visų kirčiuotų tvirtapradžių sudėtinių dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių antrieji dėmenys yra pailgėję ir bendrinėje kalboje realizuojami kaip pusilgiai: *vaĩ.kas, saũ.sas, kuñ.pis*.

Reikia žinoti, kad priegaidžių fonetiniai požymiai nėra absoliučiai pastovūs. Ypač didelę reikšmę turi sakinio intonacija. Pavyzdžiui, klausiamąja intonacija išartuose žodžiuose ir tvirtapradžių, ir tvirtagalių garsų pagrindinis tonas yra beveik suvienodėjęs ir kyla, todėl tokioje pozicijose ne visi skiria priegaides. Net ir palankiausiomis sąlygomis priegaidžių skyrimas priklauso nuo to, kas stovi skiemens centre. Bendrinėje kalboje lengviausia skiriame dvigarsių, prasidedančių *a* ir *e*, priegaidę: *vėrsiu : vėrsiu*. Kiek sunkiau skiriama dvigarsių, prasidedančių *i, u* priegaidė: *išvirto : išvirto*. Sunkiausiai skiriama ilgųjų balsių ir sutaptinių dvibalsių *ie, uo* priegaidė: *kóšė : kōšė, tiėk : tiėk*.

Rašomojoje kalboje priegaidė, kaip ir kirtis, nėra žymima. Ji fiksuojama žodynuose ir įvairiuose kalbiniuose darbuose. Tvirtagalę priegaidę rodo riestinis ženklas, vadinamas *circumfleksu*. Tvirtapradė priegaidė žymima dvejopai: dešiniiniu ženklu, kuris vadinamas *akūtu*, ir kairiniu ženklu – *graviu*.

Dešininis ženklas vartojamas ilguosiuose balsiuose, sutaptiniuose dvibalsiuose ir dvigarsiuose, kurių pirmieji dėmenys yra *a* arba *e*: *dúona, píenas, kelmas*. Jeigu skiemens pagrindu eina mišrieji dvigarsiai, kurių pirmasis dėmuo yra *i* arba *u*, arba sudėtinis dvibalsis *ui* (skoliniuose *eu, oi, ou*), tvirtapradėpriegaidė žymima kairiniu ženklu, norint atkreipti dėmesį į šių dėmenų trumpumą: *bùrtas, pílkas, zùiti, terapeutas, klounas*. Transkribuojant ir šiais atvejais yra vartojamas akūto ženklas, kad kairinis ženklas nebūtų dvireikšmis. Aišku, kad priegaidžių ženklai kartu žymi ir žodžio kirtį, rodo, kuris skiemuo yra kirčiuotas.

Daugelyje rytų ir pietų aukštaičių šnekų pastebima tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidžių niveliacija ilguosiuose balsiuose ir sutaptiniuose dvibalsiuose *ie, uo*. Šių garsų priegaidės ypač sunkiai skiriamos. Tokiu atveju reikia mokytis priegaidžių skyrimo pagal kirčiavimo taisykles.

3. Intonacija

Minimalus šnekamosios kalbos vienetas bendraujant yra sakinys. Sakinys visada tariamas su tam tikra intonacija. Fonetikoje toks vienetas vadinamas fraze.

Intonacija yra glaudžiai susijusi su sakinio sintaksine ir semantine sandara, todėl fonetikos šaka, tirianti intonaciją, neretai yra vadinama *sintaksine fonetika*.

Sakinio intonacija gali būti apibūdinama keliais aspektais: *intelektualiniu* (arba *prasmės*), *skatinimo* ir *emociniu*.

Intelektualiniu atžvilgiu skiriama dvejiopa intonacija: *tvirtinamoji* (arba *konstatuojamoji*) ir *klausiamoji*, pvz., *Brolis grįžo* ir *Brolis grįžo?* Pirmuoju atveju konstatuojame faktą, o antruoju norime gauti informacijos mums rūpimu dalyku. Klausiamieji sakiniai su klausiamaisiais žodžiais, pvz., su *kas, kur, kada, kodėl* gali būti tariami panašiai kaip tvirtinamieji ir klausiamieji sakiniai, nes tokiu atveju intonacija esti vienintelė jų skyrimo priemonė.

Skatinimo atžvilgiu intonacija esti *skatinamoji* ir *neskatinamoji*. Skatinamąją intonaciją paprastai vartojame tada, kai norime kitą asmenį paskatinti ką nors padaryti ar nedaryti,

pvz., *Greičiau!* Dažnai sakinyje skatinimą rodo gramatinės formos (liepiamoji nuosaka). Tokiais atvejais skatinamoji intonacija nebūtina, pvz., *Eik* ir be skatinimo intonacijos išreiškiamas liepimas.

Emociniu atžvilgiu intonacija gali būti *emocinė* ir *neemocinė*. Bendraujant dalykiškai, paprastai vartojama neemocinė intonacija. Tam tikrais atvejais intonacija reiškiamos emocijos: džiaugsmas, pyktis, ironija ir kitos, pvz., *Išlaikiau!*

Aptarti aspektai yra skirtingi, to paties sakinio intonacijoje jie gali pasireikšti visi: *Nedarysi?!* Ir klausiana, ir raginama, ir reiškiamos emocijos.

Intelektualiniu (*prasmės*) požiūriu intonacija ne tik ką nors konstatuoja ar ko nors klausia, bet ir padeda išreikšti sakinio sandarą, plg A. Pakerio pateiktus pavyzdžius:

Neperskaitęs/ kūrinio pavadinimo nesuprasi.

Neperskaitęs kūrinio/ pavadinimo nesuprasi.

Neperskaitęs kūrinio pavadinimo/ nesuprasi.

Intonacijai šia prasme priklauso ir pauzės bei loginis kirtis, tad ji dalyvauja sakinio aktualiojoje skaidoje.

Intonacijos fonetiniai požymiai yra:

1. *pagrindinis tonas,*
2. *intensyvumas,*
3. *trukmė,*
4. *tembras.*

Lietuvių kalbos intonacijų ypatybės dar nėra tiksliai nustatytos, nes intonacijos mažai tyrinėtos. Manoma, kad svarbiausias sakinio intonacijos požymis yra *pagrindinio tono moduliacija*. Pavyzdžiui, tvirtinamosios intonacijos sakinyje pomirtinis skiemuo yra tariamas žemu tonu (*Jonas grįžo*), o klausiamosios intonacijos – aukštu (*Jonas grįžo?*). Iš kelių sintagmų sudarytose tvirtinamosiose frazėse kylančiu tonu dažniausiai tariama negalinių sintagmų pabaiga (*Ant aukšto kalno ↑augo trys ažuolai*). Vientisinio sakinio dalys tariamos išvardinamąja intonacija, vis kartojant maždaug vienodą tono aukštį.

Intensyvumas labiausiai esti susijęs su tam tikrų sakinio vietų pabrėžimu – su loginiu ir sintagmos kirčiu. Be to, liepimą reiškianti intonacija tariama intensyviau. Didelis intensyvumas

yra būdingas ekspresyvioms emocijoms (džiaugsmui, pykčiui), dėl kurių atsiranda vadinamieji šaukiamieji sakiniai (*Ugnis! Šalin!*).

Sakinio *trukmė* gali įvairiai pakisti, pvz., primygtinai reikalaujant, maldaujant ir panašiai pabrėžiamieji sakinio žodžiai ištįsta, plg., *Neik*.

Tembras taip pat padeda perteikti intonaciją, ypač emocinę. Reiškiant niūrią nuotaiką, tembras dažniausiai pažeminamas, o reiškiant džiugią – paaukštinamas (*Valio!*). Ne visada būna aišku, ar tam tikras tembras yra kalbinė raiškos priemonė, vartojama tam tikroje vietoje, ar yra tiesiog kalbėtojo psichinės būsenos rodiklis, todėl emocijų reiškimą intonacijomis yra sunku tyrinėti.

Rašte frazės intonacija tik labai apytiksliai rodoma skyrybos ženklais. Taškas sakinio gale rodo tvirtinamąją intonaciją, klausukas – klausiamąją intonaciją, šauktukas sakinio gale yra emociingumo ženklas, bet labai dažnai šauktuku baigiamas ir skatinamasis sakinyš. Antra vertus, skatinamąją ar emociinę intonaciją gali turėti frazės, užrašytos be šauktukų. Daugtaškis rodo sakinio nebaigtumą. Kai sakinio gale rašomi įvairūs skyrybos ženklų deriniai (pvz., ! ?), norima pažymėti kelis tarimo aspektus ((pvz., klausimą ir sušukimą kartu). Sakinio viduje vartojami ženklai – kablelis, brūkšnys, dvitaškis, kabliataškis – padeda grupuoti žodžius, tad ir yra susiję su intonacijos reiškiniais. Tačiau reikia žinoti, kad tikslaus skyrybos ženklų ir pauzių sutapimo nėra. Pavyzdžiui, kreipinį visada išskiriame kableliais, nors pauzių gali nebūti: *Ko šypsais man, skaisti, mylima girele?* Pauzė labai dažnai girdima tarp veiksnio ir tarinio grupių, kurios atskirti kableliais negalima: *Rugių laukas/ kaip žalia gelumbe apsidengė*.

Natūrali šnekamoji kalba intonacijos atžvilgiu yra labai spalvinga, ir todėl intonacijos trūkumų nepastebime. Kur kas skurdesnė yra perpasakojamosios, reprodukuojamos kalbos intonacija. Čia neretai frazės tariamos monotoniškai, ta pačia intonacija, nors tekstas kartais reikalauja kitokios intonacijos. Mokyti reikiamos intonacijos reikia specialiai: reikia žiūrėti ar gerai grupėse jungiami žodžiai, ar vietose daromos pauzės, ar kalbos tempas ir ritmas yra tinkami.

Naudota literatūra

Garšva K., 2001, Bendrinės kalbos tarties problemos//Žmogus kalbos erdvėje: Tarptautinės konf. Pranešimų medžiaga. Kaunas: Naujas lankas.

Girdenis A., 1981, Fonologija. Vilnius: Mokslas.

Girdenis A., 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius: Petro ofsetas.

Girdenis A., 2003, Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai. Vilnius: Moklso ir encikl. leid. i-tas.

Girdenis A., Pupkis A., 1978, Bendrinės kalbos norminimo ir kodifikavimo principai//Baltų kalbos ir jų tyrinėjimo metodai. Vilnius: V. Kapsuko un-tas.

Karosienė V., Girdenis A., 1990, Bendrinės kalbos žodžio ir skiemens statistinė struktūra// Kalbotyra. T. 41 (1). P. 36-48.

Lietuvių kalbos enciklopedija. Vilnius.: Mokslo ir encikl. leid. i-tas, 1999.

Lietuvių kalbos gramatika. T.1. Vilnius: Mintis, 1965.

Lietuvių kalbos tarties žodynas (antrasis papildytas leidimas)/ Sud/ V. Vitkauskas. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. i-tas, 2001.

Lietuvių kalbos fonetikos skaitiniai /Sud. Regina Kliukinė. Vilnius: 1997.

Mikalauskaitė E., 1975, Lietuvių kalbos fonetikos darbai/ Sud. A. Pakerys. Vilnius: Mokslas.

Palionis J., 1985. Kalbos mokslo pradmenys. Vilnius:

Pakerys A., 1982, Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. Vilnius: Mokslas.

Pakerys A., 1986, Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. Vilnius: Mokslas.

Pakerys A., 2003, Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. Vilnius: Enciklopedija.

Vaitkevičiūtė V., 1965, Fonetika// Kn.: Lietuvių kalbos gramatika. T.1. Vilnius: Mintis.

Vaitkevičiūtė V., 2001, Lietuvių kalbos tarties žodynas. Vilnius: Pradai.